

Cumhuriyet'in Yüzyılı ve Toplumsal Cinsiyet: Kazanımlar, Kayıplar ve Mücadele

Alev Özkazanç, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi

Ezgi Sarıtaş, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Gülay Toksöz, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi

Yaprak Zihnioğlu, Boğaziçi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler-Yüksek Lisans

Ezgi Sarıtaş: Böyle bir tarihsel anda sizlerle bir araya gelmenin önemli olduğunu düşünüyorum. Bu anın nasıl bir an olduğunu anlamak hiç kolay değil ve bu konuda birlikte düşünmeye ihtiyacımız var. Öte yandan, bu hızlı dönüşüm anları, derin düşünmenin gerektirdiği soğukkanlı eleştireliliği korumayı zorlaştırıyor. Soruları hazırlarken kendi ruh halimden, kaygılarımdan, hayal kırıklarımdan bir adım uzaklaşmanın, yüzyıla kuşbakışı bakmanın ne kadar zor olduğunu fark ettim. O yüzden öncelikle bu ruh halinin, duygu durumunun içinden geçmek gerekiyor diye düşündüm. Sizler için, içinden geçtiğimiz dönemde Cumhuriyet'in yüzyılına bakmak ne ifade ediyor, merak ediyorum. Nasıl bir hissiyatla, hangi düşüncelerle yaklaşıyorsunuz bu tarihsel dönemece?

Alev Özkazanç: Şimdi tabii içinde bulunduğumuz bu an çok özel bir an ve seçim sonrası bir tür travmayı hâlâ atlatmaya çalıştığımız bir an. En azından benim açımdan öyle ve izlediğim kadarıyla birçok çevre açısından da öyle. Dolayısıyla ben de senin duygularını paylaşıyorum. Türkiye üzerine düşünmek, politika üzerine düşünmek, feminist politika olsa bile düşünmek için zor bir an. Çünkü kötümser duygular daha çok öne çıkıyor. Mesela ben yaz dönemini şöyle geçirdim. Ağır seçim yenilgisinden sonra bir tür rehabilitasyon yapmak için politik detoks ihtiyacı duyduğum bir dönem oldu. Sonra bunun çok yaygın bir ruh hali olduğunu da fark ettim. Yaz dönemine de denk geldiği için siyasetten olabildiği kadar uzak durmak, göz ucuyla haberleri izlemek gibi bir ruh haline girdik ve bunun kalıcı olmayacağını umut ediyorum kendim için ve başkaları için. Ama bir miktar kalıcı olacağını ve derin izler yaratacağını da hissediyorum. Çünkü bu his gerilerden ve birikimli olarak geliyor. Dolayısıyla biz aslında çok uzun bir süredir post-travmatik bile diyemeyeceğimiz, neredeyse sürekli travma halinde yaşayan bir toplumuz. Seçimden önce de deprem meselesini yaşadığımız için ve

sonrasında da seçim yenilgisi geldiği için, güçlü bir travmatik durum hissediyorum ve bunun duygusal olarak etkisi altındayım hâlâ ve bu durum, bu tür konuları konuşmayı benim için zorlaştırıyor. Çünkü politik enerjilerin ve umutların çok dip noktasına vardığımız bir anda olduğumuzu hissediyorum. Tabii burası seçim yenilgisinin nedenleri, anlamları, sonuçları üzerine böyle uzun konuşacak yer değil. Ama bu önemli bir mesele. Ama tabii ki senin sorunda öne çıkardığın şey önemli olduğu için söylüyorum. Bu ruh hali herhangi bir ruh hali değil. Bu kritik bir tarihsel an ve ilk bakışta, bir açıdan bir dezavantaj gibi görünüyor bu gibi meseleleri konuşmak için. Oysa bir başka açıdan baktığımızda uygun bir zemin sağladığını da düşünüyorum. Yani bir yenilgi yaşamamanın, bu kayıp ve ciddi bir yenilgi hissini seçimden sonra belirginleşen böyle bir hissin aslında günümüzde bizi daha gerçekçi olmaya zorladığını, içinden geçtiğimiz ve sadece Türkiye'yle sınırlı olmayan büyük dönüşümü daha çıplak ve sert haliyle idrak etmeye zorladığını düşünüyorum. İşte bir süredir gündemde olan şeyler, belki kırk elli yıllık bir geçmiş var. Hani seksenler, doksanlardan itibaren gelen büyük bir şey. Bazıları buna büyük dönüşüm diyor ya da büyük bir çözülme ya da çöküş olarak da görebiliriz bunu, ama elbette bunun neyin çöküşü, neyin çözülüşü olduğu hep tartışmalı şeyler. Kapitalizmin sonu diyenler var, neoliberalizmin sonu diyenler var. Modernizmin krizi, post-modernlik vesaire, birçok şey. Her neyse ve bu büyük dönüşümün bir noktasında karşılaştığımız güncel faşizan tepkiler var. Yani Türkiye'nin de bir örneğini oluşturduğu otoriter popülist rejimler. Gerçi otoriter kavramı bile bazen zayıf kalıyor. Giderek daha aşırı sağın, yani faşizmin öne çıktığı bir süreçte sarsılıyoruz, dönüşümlere uğruyoruz. Bu yüzden diyebilirim ki bu yenilgi momentini bence durup, bu büyük altüst oluşları düşünmek için belki de uygun bir zemin. Bu zemin bizi onun sertliğini, ağırlığını, daha derin ve kapsamlı boyutlarını görmeye zorlayacak ve zorluyor diye düşünüyorum. Dolayısıyla böyle tarihsel anlarda daha esaslı muhasebeler yapmanın önemli olduğunu düşünüyorum. Daha makro ölçekli ve uzun vadeli muhasebeler; nereden geldik, nereye gidiyoruz gibi. Özellikle bu söyleşinin de bir parçasını oluşturduğu türden muhasebeler. Örneğin, bunu biz Cumhuriyet'in yüzüncü yılı vesilesiyle yapıyoruz ama öyle olmasaydı da, yani bir yıl önce ya bir yıl sonra da olsa bu büyük tarihsel muhasebeyi yapmalıydık. Çünkü artık böyle bir kritik tarihsel andayız diye düşünüyorum. Daha büyük tarihsel dönemleri kapsayan ve geniş çapta küresel olarak, birçok meseleyi birbiriyle daha fazla iç içe düşünmemizi gerektiren, radikal muhasebelerin gerekli olduğu bir dönem olarak görüyorum bu anı. Bu kadar söyleyeyim şimdilik.

Gülay Toksöz: Alev'e katılıyorum, daha geniş bir perspektiften ve daha uzun vadede içinde bulunduğumuz dönemi değerlendirmek noktasında. Çünkü insanın eğilimi genelde içinde bulunduğu ana odaklanması, kendi deneyimlerinden yola çıkarak bunu değerlendirmesi. Öyle bakınca aslında benim bütün gençlik yıllarım, yetmişler, seksenler hep baskı, şiddet ve zulüm yılları oldu. Yetmişlerde aslında güçlü bir toplumsal mücadele vardı. Buna bağlı umutlar da vardı bir şeylerin değişeceğine dair ama '80 sonrasında çok büyük

bir şekilde yıkıma uğradı bu anlamda toplumsal hareketler ve umutlar. Sonra kısmî biraz daha rahatlama dönemleri geliyor. Günümüze döndüğümüz vakit yine baskı ve şiddetin ağır bastığını görünce bir karamsarlık haline kapılmamız kaçınılmaz. Ya da kapılmamız mümkün değil diyeyim. Ama ben daha uzun dönemli bakma işini insanlık tarihinin bütününe kadar da yayabileceğimizi düşünüyorum. Yani, bakıyorum, aslında primatlar altmış- altmış beş milyon yıl önce ortaya çıkmış ki -ki insanın başlangıcı addedilebilir- ama Homo-Sapiens'in ortaya çıkma tarihi de iki yüz bin yıl, üç yüz bin yıl, yani hâlâ insan hayvansı özelliklerinin çok güçlü olduğu bir tür, uzun vadeli tarihsel olarak baktığımızda. Uygarlık adına ya da bugünkü toplumların temelini son on bin yılda, on beş bin yılda falan atıldığını görüyoruz ve bizim yaşamlarımız bunun içinde çok kısa bir ana denk geliyor. Onun için de karamsarlığı yaşamamız doğal. Ama bütün toplumsal gelişmeleri değerlendirdiğimiz vakit, yani özellikle de 1600'ler-1700'lerden günümüze olan sürece baktığımız vakit, daha eşitlikçi bir yaklaşımın Fransız Devrimi'nden itibaren olduğunu görüyoruz. Siyaset bilimciler bunu daha iyi bilir ama eşitlik talebinin daha kitleselleşmesinin tarihi de oldukça yeni, üç yüz yıl, dört yüz yıl ve benzeri. Yani bir yandan insan kendi kendisiyle mücadele halinde, içindeki daha olumlu ve sosyal yönleri ön plana çıkarmak için ama bir yandan da zor koşullarda derhal o ilkel ve hayvana özgü tarafları da ortaya çıkıyor. Kuşkusuz içinde bulunduğumuz bu vahşi kapitalizmin kaynakları sonuna kadar tüketen yaklaşımıyla belki geleceğe dair çok umut taşımamızı sağlayacak koşullar yok ama öte yandan insanın içindeki daha iyiyi arama ve daha çok dayanışmaya dayanan toplumsal ilişkiler yaratma isteğinin, gelecek için bize bir umut sunduğunu ve bu yüzden de daha iyimser bakmamız gerektiğini, kendi kendimize bu karamsarlıktan kurtulmamız gerektiğini de düşünüyorum.

Ezgi Sarıtaş: Çok kısa bir şey eklemek istiyorum. Benim jenerasyonumda karamsarlık çok daha genel bir ruh hali, belki de 1980 sonrasında doğmuş ve yetmişmiş olduğumuz için. Hiçbir zaman devrimi reel bir olasılık olarak deneyimlediğimiz bir tarihsel moment yaşamadığımız için herhalde. O nedenle karamsarlık bir yerlerimizde hazır bir duygu olarak saklı, kolayca ortaya çıkıveriyor diye düşünüyorum. Zaten normalimiz karamsarlık gibi. Farklı nesillerle karşılaşmalarda bu fark görünür olabiliyor. İyimserliği daha güzel telkin ediyorsunuz diyelim. Mesela şunu düşünüyorum; küresel ısınma gibi gündemimiz varken insanlık tarihi veya dünya tarihinin artık bir anlamı kalmayabilir. Belki dünya yaşanabilir bir yer olmayacak. Evet, tarihin kısa bir anındayız ama belki de o an son an gibi kötü yerlere sürüklenebiliyor zihnim kolayca. Araya girmiş oldum, özür dilerim. Siz ne düşünürsünüz Yaprak Hocam?

Yaprak Zihnioğlu: Yaşadıklarımızı dönemselsel olarak değerlendiriyorum. Beni yönlendiren his, çoğu zaman yakın gelecek hayali. Bu hayallemde somut olan düşünce, insanlığın kapitalizm ve buna uygun manipülatif siyasetlerin etkisinden uzaklaştığında, kurtulduğunda yerel, mekânsal, komünal yönetim biçimini

oluşturduğunda özgürlük yolunu bütün teorilerden daha güçlü bir şekilde bulacağı. Bence insanlığın en büyük hayali eşitliktir. Hayata, siyasete, kararlara birey olarak eşit katılımının olduğu yeni bir düzendir. Epeydir Cumhuriyet'in yüzyılına artı ve eksileriyle bakmaya çalıştığım için gelişmenin/değişimin kendi kurallarıyla yürüdüğüne ikna oldum, bugün yaşadıklarımızın geçmişle bağlantı ve kesinti noktalarını anlamaya çalışıyorum, gücüm yettiğince uğraşmak beni daha soğukkanlı, nesnel bir bakışa çekiyor.

Ekolojik felaketlerin büyük bir aciliyet kazandığını görüyoruz. Hep birlikte ne yapabiliriz, buna kafa yormaya çalışıyorum. Bugün bu birleşmeyi sağlayabilmek için tarihteki örnekler neydi? Tarihte bizi ayıran, halkları bölen şeyler neydi? Buna bakmaya çalışıyorum. 68 kuşağı olmamdan ötürü ütopyalar kuşağıyız biz. 68 dünyada bir değişim yarattı, Türkiye'de de öyle. Ütopyalarımızın devam etmesini sağlayacak tutum alışlar ne olmalı? Bulduğum şeyler aslında ütopyik sosyalizm kanadından ve daha çok felsefi anarşizmden gelen cevaplar. Bugün için neyi değiştirebiliriz hemen şimdi ne yapabilirizi aramak için uğraşıyorum. Bu da bana bir umut veriyor. Belki bu birleşme ağlarını geliştirebilirsek, aramızdaki dayanışmayı güçlendirebilirsek... Yani imece mesela bu halkın çok eski ve güzel bir geleneği. Birlikte iş yapma ve ayrılıkları, farklılıkları fazla önemsemeden esas olarak birleştiğimiz düşün ve ilkelerde birlikte adım atma, küçük de olsa yaşamımızı değiştirecek adımlar atma gibi bir umutla yaşıyorum. Enerji kaynağım, sanırım, fazla görünmeyi görmeye çalışmak ve değişimin tohumlarını buralarda aramak.

En önemlisi ütopyalarımızı kaybetmemektir. Bugün ütopyadan söz eden pek yok, ama dünyada ve ülkemizde bu bakışla çabalar, hareketlenmeler, birleşmeler, deneyimler sürüyor. Mesela "Toplumsal Ekoloji Grubu" bu alanda önemli bilgi ve düşünsel katkılar sunuyor. Yine üç yıl önce kurulan EŞİK Platformu, 81 ilde üç yüzden fazla kadın ve LGTBİ+ örgütü ve inisiyatifinin -her gün katılımlar artıyor- amasız fakatsız birleştiği, eşitlikçi, özgürlükçü, hiyerarşiyi dışlayan tercihi, kararlılığı ile güçlü ve umut veren bir örgütlenme örneğini oluşturuyor. Sosyalist solda kalıpları aşan bir tavır geliyor. Bu ülkede iyi şeyler de olmakta bir yandan.

Ezgi Sarıtaş: Bugün içinde olduğumuz durumun en büyük düğümlerinden birini tüm boyutlarıyla toplumsal cinsiyet oluşturuyor. Hem de öyle derinden, görünmez bir biçimde değil; alışık olmadığımız kadar yüzeyde, en görünür fay hatlarından biri toplumsal cinsiyet. Kadın voleybol milli takımının başarıları sonrasındaki tartışmalara baktığımızda da benzer biçimde toplumsal cinsiyet ve LGTBİ+ kimliklerin kenarda kıyıda kalmış bir mesele olmaktan çıktığını gördük. Yıllarca görünmezliğini eleştirdiğimiz lezbiyenliğin bu şekilde görünür olması bir yandan endişe verici. Sizce ne oldu da on yıllardır görünür, duyulur hale gelmesi için uğraştığımız, ama hep kıyıda köşede kalan meseleler, birdenbire birçok kesim için elzem, acil, kritik bir sorun haline geliverdi? Tabii bu yalnızca Türkiye için geçerli değil, tüm dünyada benzer bir eğilim söz konusu.

Alev Özkazanç: Bu benim, üzerinde son zamanlarda çok durduğum, çalıştığım bir konu olduğu için ben başlayayım isterseniz. Bir süredir hem Türkiye'yi gözlüyorum, hem daha genel olarak küresel bağlamı göz önüne almaya çalışıyorum. Ve tabii ki şu çok açık net gözüküyor: Türkiye'de toplumsal cinsiyetin bu şekilde, beklenmedik şekillerde politikleşmesi, aşırı sağ ve İslam tarafından politikleştirilmesinin günümüze özel tarihsel bir nedeni ve anlamı var. Geçmişte de toplumsal cinsiyet, aile ve kadınlıkla ilgili konular, her zaman bir politik anlam taşıyordu, Türkiye modernleşmesinde baştan beri taşıyordu tabii ki ama toplumsal cinsiyetin bugünkü politikleşmesi özel bir tarihsel bağlamda gerçekleşiyor ve bu bizi çok tedirgin eden bir gerçekleşme biçimi. Çünkü Cumhuriyet döneminin birtakım temel kazanımlarının bile tehdit altında olduğunu görüyoruz, hissediyoruz. Daha başka neler olabileceği konusunda da kaygılarımız büyüyor. Mesela, hemen seçim öncesinde ve sonrasında olan gelişmeler bizi daha da alarma geçirdi. Sırf kayıtlara geçsin diye söylüyorum, hepimiz biliyoruz bunları ama yine de tarihsel olarak bu metnin içinde kaydolsun diye bunları ifade etmek istiyorum, yani seçim öncesinde ve sonrasında nasıl bir atmosferde yaşadığımızı. Seçim öncesinde İstanbul Sözleşmesi'nden geri çekilme, döneme damgasını vuran bir gelişme oldu 2021 yılında. Ve sonrasında iki radikal İslamcı partinin seçim ittifakına ve Cumhur İttifakı'na katılması çok önemli bir anlam ifade etti. Bu partilerden bir tanesi, Yeniden Refah Partisi doğrudan ve uzun zamandır erkeklik hareketlerinin motor gücü gibi davranıyordu ve İstanbul Sözleşmesi'ne karşı düzenlenen kampanyanın arkasındaki ana güçlerden birisiydi. Diğer parti olan HÜDAPAR ise seçim ittifakına katılmasının bir koşulu olarak 6284'ün revize edilmesini şart koştu. HÜDAPAR zaten çok ağır bir kadın düşmanlığı yapıyordu ve geçmişte Hizbullah ile çok doğrudan bağlantılı olduğu için daha da korkunç bir güç olarak gözümüze göründü ve ne yazık ki bu iki parti seçim sonrasında toplam 8 milletvekili elde ettiler.

Dolayısıyla bu gelişmeler, Türkiye tarihinde toplumsal cinsiyet politikası açısından ve seçim politikası açısından çok kritik şeylerdi. Dahası yine seçim öncesinde toplumsal cinsiyet meselesinin çok merkezi bir şey olarak gündeme geldiğini gördük. Daha önce Türkiye siyasi tarihinde görülmedik bir şekilde, mesela LGBT'ci kavramının öne çıkarılması, bunun bütün muhalif liderleri işaret etmek ve damgalamak için bizzat Erdoğan tarafından kullanılması... Dolayısıyla bunun üzerinden seçim kampanyasındaki iki önemli tema iç içe geçirildi Erdoğan tarafından: Bunlardan birisi LGBT suçlaması diğeri de terörizm suçlamasıydı. Sanki LGBT olmak terörist olmak demekti, LGBT harfleri bir tür terör örgütünün kısaltması gibi kullanılmaya başladı. Dolayısıyla terör teması ile LGBT teması çok üst düzeyden ve ilginç bir şekilde birleştirildi. Sadece LGBT düşmanlığı yapmak üzere değil, tüm bir muhalefeti damgalamak için, muhalefeti karalamak için kullanıldı. Mesela bunlar gerçekten çok sarsıcı, şaşırtıcı şeyler oldu. Bir de şu vardı: seçim öncesinde bir anayasa referandumu planladı hükümet. İçinde ailenin yeniden tanımlanmasıyla ilgili bir bölümü de içeren ve kamuda örtünmeyle ilgili hakları da düzenleyen bir anayasa referandumunu

seçim gününde yapmayı planladılar. Nitekim 2022’de Macaristan’da da aynı şey olmuştu. Yani seçim gününde LGBTİ haklarıyla ilgili bir referandum düzenledi Orban yönetimi. İşte bunun çok benzerini AKP hükümeti de planladı. Neyse ki, o zaman gerçekleştirmedi ama şimdilerde yine gündeme gelecek gibi görünüyor. Sonuçta, kısaca özetlersem bütün bunlar seçim siyasetinde toplumsal cinsiyetin çok özel bir şekilde öne çıktığı bir gündem anlamına geliyordu. Nitekim seçim sonrasında da geçen üç aya baktığımızda, rejimin ultra enflasyonist ekonomi politikalarını bir kenara koyarsak en önemli müdahaleler ve siyasi manevralar cinsiyet alanında gerçekleşti: On dört tane gençlik müzik festivali iptal edildi. Birçok kadın müzisyen ya da sporcu işte -Ebrar Karakurt örneğinde olduğu gibi- doğrudan hedef alındı. Melek Mosso gibi sanatçılar konuşmaları nedeniyle, politik tutumları nedeniyle hedef alındı, konserleri iptal edildi. Kadın bedenine ilişkin denetimler, cinsellik denetimi ve sansürler çok hızlı ve tuhaf şekillerde yayılmaya başladı. Öyle ki mesela ben kendi yaşadığım bir şeyden örnek vereyim: Geçen ay, İzmir’den Ankara’ya gelirken Pamukkale otobüsünde bir film izledim, yabancı bir film. Filmin Türkçe dublajında şu sözcüklerin hepsinin sansürlenmiş olduğunu gördüm: sevişmek, meme, rahim, regl... Yani bu düzeyde hızlı yayılan bir kadın düşmanlığı söz konusu. Tabii bu büyük ölçüde LGBT üzerinden yapılıyor ve daha geniş olarak tabii ki kadın bedenini de kapsayan şeyler. Bir de tabii bakanlar düzeyinde çok tedirgin edici açıklamalar geldi hemen: Yeni Aile Bakanı, nafaka meselesini gündeme getirdi ki çok yakında muhtemelen yasal düzenleme gelebilir. Milli Eğitim Bakanı karma eğitim ilkesini tartışmaya açtı ve nihayet daha bir iki gün önce Adalet Bakanı aile hukukunu yani Medeni Hukuku hedef aldı ve “aile hukuku bölümünü sil baştan ele alacağız” dedi. Yani bunlar Cumhuriyet’in geldiği nokta açısından, kadın erkek eşitliği açısından çok alarm verici gelişmeler. Nitekim EŞİK Platformu bu gelişmeler hakkında herkesi uyaran bir açıklama yapmak zorunda kaldı. Özellikle nafaka meselesinde, boşanmanın kolaylaştırılmasında, velayet konusunda ve belki de mal rejimi konusunda ve ailenin tanımlanmasına dair birtakım düzenlemeler içeren yeni bir paket geliyor. Bu tarihsel anı böylece not etmek istedim, tam olarak nasıl bir süreçten geçtik ve şimdi tam olarak neredeyiz.

Şimdi Ezgi’nin sorduğu soruya dönersek, daha kısa ve genel bir değerlendirme yapmak da isterim. Ezgi’nin temel sorusu toplumsal cinsiyet neden şimdi politikleşiyor idi. Ben şunu gözlemliyorum: Bu, Türkiye’de olan biten şeylerin, tabii ki Türkiye’ye özgü nedenleri ve tarihsel kaynakları var, ama küresel çapta baktığımızda çok sıkıcı bir benzerlik de var. Yani Hindistan’dan Brezilya’ya, Amerika’dan Polonya ve Macaristan’a, Türkiye’ye kadar farklı dinlerden, farklı gelişmişlik düzeylerinden birçok ülkede çok benzer şekilde bu hareketler öne çıkıyor. Literatürde bunlara “anti-gender hareketler” adı verildi, yani toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler ya da toplumsal cinsiyet eşitliği karşıtı hareketler, daha genel olarak eşitlik karşıtlığı da diyebiliriz. Bunların söylemleri, anlatıları ve hedefleri, sloganları vb. fazlasıyla birbirlerine benziyor. Zaten ortaya çıktı ki küresel bir ağ var, en azından Hristiyan ülkelerde, ki bunlar

tabii ki bir tür etkileşim içerisinde davranıyorlar, yani belirli ağlar içerisinde koordineli davranıyorlar. Türkiye de 2019'dan itibaren o tür bir küresel ağın içine girdi denilebilir. Yani koordineli davranmanın anlamını fark etti ki böylece İstanbul Sözleşmesi hızlıca bir problem olarak gündeme getirildi. Çünkü Doğu Avrupa'daki ve Orta Avrupa'dakiler, İstanbul Sözleşmesi'ni çoktandır kendi hedeflerine almışlardı. Ama Türkiye'deki hareket de onlarla rezonansa geçmek için, o küresel trendle bütünleşmek amacıyla İstanbul Sözleşmesi'ni öne çıkarmaya başladı. Çok benzer talepler, ifadeler vesaire fakat tabii ulusal özgünlükler de var ama şimdi onlara giremeyeceğim. Burada dikkat çekmek istediğim şey, bu benzerlik. Bu tür bir benzerliği açıklayacak bir şey olmalı diye düşündüm ve onun küresel bağlamla ilgili olduğu kanaatine vardım. Yani bu kadar farklı ülkelerin aynı anda benzer semptomlar göstermesinin gerisinde, bütün ülkeleri etkileyen bir küresel bağlam var dünya-tarihsel bir bağlam. Söz konusu bağlamda iki dinamiğin öne çıktığını görüyorum: Bir tanesi, Chantal Mouffe'yi izleyerek "popülist moment" diyeceğimiz bir bağlam. Bu, şu anlama geliyor. Özellikle 2010'dan itibaren belirginleşen bir şey var. 2010-2011, bildiğiniz gibi büyük kitlesel, ilerici-sol hareketlerin öne çıktığı bir dönem oldu, "meydan hareketleri" denildi bunlara. İşte Arap Baharı'yla başladı, Occupy hareketleriyle devam etti. Biraz gecikmeli olarak 2013'te Türkiye'de Gezi Olayı da bunun içine katıldı, öyle bir tarihsel moment yaşandı. Fakat bu hareketlerin geri çekilmesinin ardından, 2010'dan itibaren, ortalığı sağ popülist hareketler ve rejimler kapladı. Bu kitlesel hareketler, son elli yıldır etkili olan neoliberalizme dair hoşnutsuzlukların ifade edildiği bir andı çeşitli şekillerde. Aynı zamanda liberal demokrasilerin krizine de bir yanıt idi bu sol hareketlilik. Bu hareketlerin tarihsel olarak geri çekilmesinden sonra, ortalığı kaplayan aşırı sağ ya da sağcı popülist hareketler de aslında benzer refleksleri gösteriyorlar. Onlar da bu sefer sağdan, giderek daha da sağdan bir tepki veriyorlar neoliberalizmin krizine ve liberal demokrasilerin krizine. Dolayısıyla Chantal Mouffe buna "popülist moment" diyor. Çünkü hem neoliberalizm ile ilgili hem de liberal demokrasilerle ilgili problemlerin açığa çıktığı bir dönem bu. Bu neden önemli? Çünkü toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler dediğimiz hareketler, bu genel sağ popülizmin içinde var oluyorlar. Bu çok önemli bir değişken. Eskiden beri anti-feminizm hep vardı bir yerlerde, dinci odaklarda, başka yerlerde, Türkiye'de de, Hristiyan dünyada da. Ama yeni dönemde ortaya çıkan anti-feminizmler ya da anti-gender hareketler böyle daha geniş ve güçlü bir eklemlenme içerisinde hareket ediyorlar. Yani anti-liberal hareketlerle, sağ popülist diğer mantıklarla, ırkçı-göçmen karşıtı, genel olarak sağ popülist diyeceğimiz bir bagajla çok iç içe geçiyor toplumsal cinsiyet karşıtlığı. Onlarla çok güçlü biçimde eklemlendiği için çok özel ve yeni siyasi anlamlar yükleniyor toplumsal cinsiyet kavramı, yani tek başına etkili olmuyor. İşte bence küresel bağlamla ilgili birinci dinamik bu. Birinci dinamik neoliberalizmin kriziyle ilgili ve liberal demokrasilerin kriziyle ilgili bir momentte aşırı sağın yükselmesi ve bunun içerisinde toplumsal cinsiyetin politikleşmesiyle ilgili bir dinamik. Bu her yeri etkiliyor benzer şekilde. İkinci bir küresel dinamik daha var. O da bence birçok toplumu derinden etkiliyor. O da

küresel kadın hareketi ve LGBTİ hareketinin son kırk-elli yıldır elde etmiş olduğu güç. Bu da mesela geçmişte yoktu. Bu da yeni bir şey ve yeni reaksiyonlar büyük ölçüde bu büyük küresel kadın gücüne ve onun tarihsel kazanımlarına karşı bir tepki olarak da güçleniyor. 1960 sonrasında ikinci dalga feminizm ile başlayan ve yakın döneme kadar hep böyle ilerlemeci bir şekilde gelen, birikimli bir şekilde gelen kazanımlarına karşı bir reaksiyon veriyor birçok toplumdaki eril güçler. Bu reaksiyon hem sokakta, aile içerisinde yani sıradan erkekler nezdinde verilen bir reaksiyon hem de partiler ve rejimler ölçeğinde de ortaya çıkan bir reaksiyon. İşte Deniz Kandiyoti'yi izleyerek buna "eril restorasyon" çabası diyebiliriz. Bu açıdan baktığımızda da dediğim gibi, son kırk yıldır birçok önemli kurumsal ve yasal kazanım oldu. Ayrıca kurumsal ve yasal kazanımların ötesine geçen bir başka şey de oldu: Yani feminizm popülerleşti, birçok alanda tezahür etti, aile içinde ve dışarıda mevcut toplumsal cinsiyet ilişkilerinin sarsılmasına neden oldu. Bana göre, belirgin bir şekilde dönüşüm gerçekleşiyor ve buna yönelik reaksiyonlar da güçleniyor. Sonuç olarak diyebilirim ki bu iki küresel dinamik nedeniyle toplumsal cinsiyet her yerde politikleşiyor. Şimdilik burada keseyim.

Gülay Toksöz: Bu toplumsal cinsiyet alanındaki kazanımlara hani kadın hareketlerinin ve kadın örgütlerinin özellikle -Alev son kırk yıldır dedi, daha da uzatmak mümkün tarihsel olarak bu süreci- kazanımlarına ve bunun sonucunda sarsılan erkek egemenliğine ki, ben bunu patriarka diye tanımlamayı tercih ediyorum, duyulan tepki gerçekten çok önemli. Bugün toplumsal cinsiyet karşıtlığının bu kadar ön plana çıkmasının ve toplumsal cinsiyet kavramının düşmanlaştırılmasının gerisinde kazanımlara duyulan tepki var. Peki, geri planda kazanımlar sürecine biraz daha yakından baktığımızda, gelişmeler nasıl oldu diye düşünecek ya da soracak olursak, aslında ta İkinci Savaş ertesindeki 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne kadar götürebiliriz bunu diye düşünüyorum. Çünkü orada ırk, renk, **cinsiyet**, dil, din, siyasi ve diğer farklar gözetilmeden tüm insan haklarından herkesin yararlanması gerektiğinin altı çiziliyor. Sonrasında 1960'larda ortaya çıkan ikinci dalga kadın hareketine ya da feminist harekete baktığımız vakit çok ciddi bir patriarka sorgulamasının söz konusu olduğunu ve kadın örgütlerinin dile getirdiği eşitlik taleplerinin karma örgütlerde de kendine yer bulmaya başladığını görüyoruz. Karma örgütler derken özellikle emek örgütlerini ve siyasi partileri kastediyorum. Yine 70'li yıllarda aslında hem Kuzey ülkelerinden hem Güney ülkelerinden kadın örgütlerinin başta eğitim, çalışma, siyasete katılma hakkı olmak üzere talepleri uluslararası düzeye ve Birleşmiş Milletlere taşınıyor. 1975, Dünya Kadın Yılı ilan ediliyor. Ardından 1979 Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin kabulü var ki, bu Sözleşme gerçekten kadınların insan hakları açısından çok büyük bir referans çerçeveyi oluşturuyor. Orada hayatın her alanında ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel, sivil ve ev içi alanlar da dâhil olmak üzere kadınların erkeklerle eşitlik temelinde, her türlü haktan yararlanması gerektiği belirtiliyor ve bunu imzalayan devletlerin bunun gerçekleşmesini taahhüt etmesini beraberinde getiriyor. Yani onlar bu hakların uygulanmasını sağlamakla yükümlü oluyorlar.

Şimdi ben kendi alanım açısından çalışma hakkına baktığım vakit, hem Ayrımcılığa Karşı Sözleşme’de buna verilen ayrıntılı yer ve hemen onun ardından gelen 1995 Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’ndaki Pekin Deklarasyonu’nun bu noktada kadın emeği açısından eşitlik konusunu daha da ileri taşıdığını düşünüyorum. Çünkü Pekin Deklarasyonu, kadınların hane içindeki karşılıksız emeğinin görünür olması gerektiğini ve eşitsizliklerin temelinde aslında bu emeğin görmezden gelinmesi, ulusal gelir hesaplarına katılmaması, hiçbir karşılığının olmamasının yattığını söylüyor. Yani eşitsizliklerin temelinde, eğitimde olsun, çalışma hayatında olsun, kararlara katılım noktasında olsun, kadının esas itibarıyla hane içinde karşılıksız emek harcaması ve cinsiyete dayalı iş bölümü, bunun kadınlığın bir kaderi veyahut da “fıtratı” olarak sunulması var. Şimdi bu hane içi emek üzerindeki denetim ve tabii bununla bağlantılı kadın bedeninin denetimi, 70’lerden başlayarak 80’li ve 90’lı yıllarda feminist sosyal bilimcilerin ve kadın örgütlerinin üzerinde kafa yorduğu, çalıştığı bir alan oldu. Patriarkayı kurumsallaştırmak için çalışmaları olan Sylvia Walby, farklı tarihsel dönemlerde ve farklı toplumlarda patriarkanın alabildiği değişik formları ortaya koyabilmek için ikiye ayırıyor: özel patriarka ve kamusal patriarka. Özel patriarka, kadınların özel olarak hane içinde koca, baba ve benzeri erkek aile üyelerinin denetimi altında tutulduğu ve kamusal alana katılımının büyük ölçüde kısıtlandığı bir egemenlik ilişkisi. Kamusal patriarkada ise kadınların kamusal alanda yer almasına imkân veriliyor ancak erkeklere tabi konumda olması öngörülüyor. Bu, 19. yüzyılda İngiltere’deki süreci açıklamak için geliştirilmiş olsa bile sonrasında farklı tarihsel dönemlerdeki toplum tiplerini de açıklayıcı bir özelliğe sahip. Ben, Türkiye’nin bu anlamda yüzyıllık Cumhuriyet tarihini de bu kavramsal çerçeve içinde değerlendireceğim ama ona gelmeden şunu söylemek istiyorum: Kapitalizmle patriarka arasında da karşılıklı bir etkileşim var. Çünkü kapitalizmin işgücü ihtiyacı kadınların belli ölçüde eğitim görmesini ve çalışma hayatına katılmasını gerektiriyor. Bu işgücü ihtiyacının arttığı dönemlerde, patriarkanın özellikle onun kamusal temsilcisi olan devlet eliyle yapılan yasal düzenlemelerle kısmen zayıfladığını görüyoruz. Tabii ki aynı zamanda, buna eşlik eden, kadınların çalışma hayatında, eğitim hayatında yer alma mücadelesi de var ve böylece tarihsel olarak özel patriarkadan kamusal patriarkaya geçiş yönünde bir süreç yaşanıyor. Ama devlet burada özellikle hem hane içinde kadınların erkekler karşısında tâbi konumunu, hem işgücü piyasasında yer alan kadınların erkek işverenler karşısında tâbi konumunu muhafaza edecek düzenlemelerle bu ikincil konumu pekiştiriyor. Şimdi bu bağlamda, gerek Birleşmiş Milletlerin bünyesinde kabul edilen sözleşmeler gerek bunların ülkelerin ulusal yasalarına aktarılması toplumsal cinsiyet eşitliği açısından önemli bir kazanımdır. Yasal çerçeve peki ne kadar uygulamaya geçti dersanız, bunun uygulamada çok ciddi sıkıntılar, handikaplarla karşılaştığını ve sürekli bir mücadele alanı olduğunu düşünüyorum. Ama bunun somut örneklerini Türkiye bağlamında konuşurken vermek isterim.

Ezgi Sarıtaş: Bugün kadınlığın çok daha kesişimsel bir tanımını yapıyor; sınıfın, dinin, ırkın ve etnisitenin, kentliliğin, göçmenliğin, cinselliğin, cinsiyet kimliğinin kesişiminde farklı kadınlıklardan söz ediyoruz. Cumhuriyet tarihi farklı kadınlıklar

açısından ne gibi dönüşümlere yol açtı? Kürt kadınlar, işçi kadınlar, göçmen kadınlar, trans kadınlar ve ezilmenin çok çeşitli biçimlerini yaşayan 'öteki' kadınlar açısından Cumhuriyet'in yüzyılını nasıl değerlendirebiliriz? Cumhuriyet kadınlar açısından, cinsellikleri ve cinsiyet kimlikleri nedeniyle marjinalleştirilmiş bireyler açısından nasıl bir dönüm noktası oldu? Nerelerde süreklilikler, hangi noktalarda kopuş ve kırılmalar gözlemliyorsunuz?

Yaprak Zihnioğlu: Bahsettiğiniz kesişimselliğin neliğine ne kadar yaklaşabilirsek o denli bu sorunuza yanıt bulabiliriz. Kadın tarihi görünmezliğini, tam da cinsiyet hiyerarşisi nedeniyle koruyor. Kadınların düşünce ve eylemliliklerine, yazılı kültüre daha önce geçen Ermeni, Rum, Yahudi topluluklarının ve kadınlarının biriktirdiği yazına -alfabe engeli aşılsa- daha fazla ulaşabiliyor. Bir örnek: Lerna Ekmekçioğlu bana oluşturdukları çalışma grubunda Ermeni kadın tarihine ait tüm belgeleri derleyip çevirerek günümüze ulaştırmayı hedefleyen bir projeyi sürdürdüklerini söyledi. Bu müthiş bir gelişme! Osmanlı-Müslüman-Türk kadınlarının "millet-i hâkime"ye ait olmaları, göreceli olarak onlara daha fazla özgürlük alanı sağlamasına rağmen, geleneklerin, ataerkinin, modern muhafazakârlığın silici etkisi nedeniyle görünmezliğini koruyor. Yine de söz konusu kadınların izlerine ulaşmak için çabalar sürüyor. Gerçeğe yakın bir değerlendirme ancak bu çalışmaların birleştirilmesiyle olabilecek.

Şimdi daha iyi görüyorum ki Cumhuriyet, kurucularının ve uzun süredir bunu özleyen aydınlarının yanı sıra inanç, etnisite, ideoloji, cinsiyet kimliği vb. farklarını yok sayan kadınların mücadeleleri üzerinde yükseldi. Hristiyan ve Yahudi halkların, tüm inanç topluluklarının kadın hareketleri üzerinde Lerna Ekmekçioğlu ve arkadaşlarının çalışmalarıyla kadın araştırmaları bölümlerinde bu alanda daha erken bir farkındalık ve konsensüs oluştu.

Modernleşmenin geleneksel toplumlardaki etkisini ve tepkileri Türkiye örneği üzerinden anlamaya çalışıyorum. Türkiye'nin kendine özgü koşullarını kavradığımızda sorularımıza daha iyi yanıtlar bulabiliriz.

Ezgi Sarıtaş: Peki Cumhuriyet tarihi açısından kırılma noktaları olarak görülen olaylar ve dönemler, darbeler, savaşlar, katliamlar, iktisadi ve toplumsal krizler toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından ne ifade etti? Cumhuriyet'in yüzyıllık tarihinde, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin, bu kırılma anlarından görece bağımsız kendine has dönüm noktaları olduğunu söyleyebilir miyiz? Cumhuriyet tarihinin dönüm noktaları, küresel dönüşümlerle, kapitalizmin tarihsel dinamikleriyle hangi biçimlerde etkileşime geçmiştir? Bu bağlamda alternatif dönemselleştirmeler önerebilir miyiz?

Alev Özkazanç: Ben genel bir değerlendirme yapmak istiyorum. Şu açıdan, hani biraz önce içinde bulunduğumuz duruma dair fikirlerimi söyledim. Yani toplumsal cinsiyetin neden ve nasıl günümüzde Türkiye'de ve başka yerlerde belirgin şekilde politikleştiğine dair, gördüğüm kadarıyla tabloyu resmetmeye

çalıştım. Peki, Türkiye açısından bu noktaya nasıl gelindi? Yani daha özgül ve tarihsel olarak bugüne nasıl gelindi? Dolayısıyla Cumhuriyet'in yüzüncü yılında bunları konuşmamızın bağlamını oluşturacak şekilde tarihsel olarak geriye bakmak istiyorum. Şimdi geriye bakınca gerinin de gerisi var. Bugünkü gelişmeler için daha yakın kökenler, ya da daha uzak kökenler saptayabiliriz. Ama ben öncelikli olarak toplumsal cinsiyetle ilgili şu anki meseleyi, eşitlikle ilgili şu anki meseleyi en yakın ve acil olarak bir AKP rejimi sorunu olarak görüyorum ve buradan başlayarak geriye doğru bakmak istiyorum. AKP rejimi derken ne demek istiyorum? AKP rejimini şu an tartıştığımız sorun bağlamında ele alırsak, en yakın olarak 2013-2015 geçişindeki olaylar sonrasında oluşmuş bir rejim olarak görmeliyiz. Yani içinde bulunduğumuz rejimin en yakın kökenini 2013-2015 Gezi Olayları ve sonraki HDP momentini ve 2015 seçimlerinin yarattığı tehdide karşılık rejimin verdiği bir reaksiyon olarak görüyorum. Fakat tabii ki onun öncesi de var. Çünkü AKP rejimi 2002'de başladı. O halde şu soruyu yanıtlamamız gerekiyor. AKP, Cumhuriyet tarihi açısından ve Cumhuriyet'in yüzyılı açısından ne anlam ifade ediyor?

AKP'yi, AKP rejimini tarihsel bağlama yerleştirmemiz gerektiğini düşünüyorum, toplumsal cinsiyetle ilgili sorulara yanıt verebilmek için. O zaman AKP rejiminin en yakın tarihsel kökenlerinin 12 Eylül olduğunu görüyorum ve 12 Eylül 1980'in bugünümüzü anlamak açısından gidebileceğimiz en yakın yer olduğunu düşünme eğilimindeyim. Birçok açıdan 12 Eylül'ün bir milat olduğu çok söylendi ki doğrudur bu. Tabii ki 12 Eylül'ün kendisi de Cumhuriyet'in tarihi açısından hem bir kopuş hem de süreklilik içerisinde açıklanması gereken bir şey. Ama 12 Eylül'le birlikte başlatmak bana anlamlı görünüyor. Çünkü günümüzü anlamak için ve toplumsal cinsiyetle ilgili bu meselelerin nasıl geliştiğini anlamak için Türkiye özelinde iki dinamik öne çıkıyor: Bir tanesi darbe. Yani darbenin bir Türk-İslam sentezi olarak tezahürü ve bunu topluma empoze etme biçimi, özellikle darbe sonrasında ortaya çıkan haliyle. AKP'nin de bunun bir uzantısı olduğunu söyleyebiliriz. AKP, Türk-İslam sentezinin İslam dozunun daha öne çıkmış halini temsil ediyor Türk-İslam deniyordu 1980'li yıllarda, AKP ise İslami-faşizan bir oluşum. Dolayısıyla İslam meselesi, yani milliyetçilikle İslam'ın bu düzeyde güçlü bir şekilde 80'den itibaren iç içe geçiyor olması, bugün toplumsal cinsiyetle ilgili yeni tür dinamiklerin ana bağlamını oluşturuyor diye düşünüyorum. Aynı zamanda 1980, hemen sonrasında feminizm hareketinin ortaya çıkması açısından da çok önemli bir milat oldu. Yani günümüzdeki bu faşizan İslami oluşumun reaksiyon gösterdiği birçok şeyin kökeni de orada bulunabilir, yani feminist hareketin kendisinde. Dönemleştirmeye devam edersek, o feminist hareketi de şimdi biraz daha geriye götürerek aslında 70'li yılların büyük devrimci solculaşmasının bir ürünü olarak görüyorum, darbe de zaten 70'lerin büyük solculaşmasına verilen bir yanıtı. Dolayısıyla Cumhuriyet tarihi açısından da kadınlar açısından da eşitlik açısından da bakarsak, en önemli kırılma anı, 80 öncesi ile sonrası arasındaki geçiş gibi görünüyor. Yani 1980 sonrası güçlenen sağcı reaksiyoner gelişmelerin aslen 1968 sonrası

solculaşmaya verilen bir tepki olması durumu. 1980'i bugünümüzü hazırlayan bir milat olarak görmemin ikinci bir nedeni de, o tarihten itibaren yürürlüğe konan ve sürekli derinleşerek bugüne kadar gelen neoliberal politikalar: Refah devletinin geriletilmesi, yoksullaşma ve kadın emeğindeki dönüşümler bugünü açıklamak için bakmamız gereken temel değişkenler olarak beliriyor.

Bunları sadece Türkiye için değil dünya açısından da gözlemliyorum. Şöyle ki aslında günümüzdeki bütün bu büyük sağcılaşıma -ki 1970'li yıllardan itibaren bütün dünyada başlıyor, 80 sonrasında da yeni sağcı hükümetlerin seçim zaferleriyle devam ediyor ve giderek günümüze kadar geliyor, merkez sağın çökmesi ve giderek daha aşırı sağın öne çıkması şeklinde devam ediyor- yani 70'lerden günümüze kadar gelen bir büyük bir sağa çekme var ya da sağa yatma var. Bu da asıl olarak 1968 Devrimine karşı bir tepkidir diye düşünüyorum bütün dünya ölçeğinde, Türkiye'de de darbe öyle geldi, başka yerlerde de darbeye olmasa da rejimler otoriterleşmeye başladı. Dolayısıyla 1960 sonrasında büyük bir sola çekme çağında, o zaman dünyada tarihsel olarak sola kayış vardı, yani, sosyal demokrasinin hegemonyası, kolektiflik, dayanışma, eşitlik, sosyal refah ve adalet, sosyal reformlar, bunun yanı sıra sosyal demokrasinin hegemonyasını aşan özgürlükçü hareketlerin güçlenmesi bu döneme damgasını vurdu ki ikinci dalga feminizmin Batı'da ortaya çıkışını da bu döneme yerleştiriyorum, o büyük solculaşma momentine yerleştiriyorum. Türkiye'de feminizmin ortaya çıkışı bize özgü nedenlerle 60'larda gerçekleşmedi, biraz gecikmeyle, yirmi yıllık bir gecikmeyle, 1980 sonrasında oldu. Ama Türkiye'deki hareket de bence o solcu geçmişle bir şekilde ilişkiliydi ve bence hem bir süreklilik hem de bir kopuş içerisinde anlaşılması gereken bir oluşum olarak ortaya çıkmıştı. Kadınların tarihini Cumhuriyet tarihiyle birlikte düşünürken, elbette önemli başka bir kırılma anı olarak daha geriye de bakmak gerekir. Önemli bir kırılma noktası olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarına geliyorum: Yani 30'lu yıllarda önemli bir şeyler oldu, Cumhuriyet Devrimi ve kopuşu tabii ki çok önemli bir tarihsel andı, onun detaylarını şimdi anlatmayayım ama feminist tarihçiler -Yaprak Zihnioğlu da dâhil olmak üzere- ve feminist akademisyenler Cumhuriyet'in ne anlama geldiğini, toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından, aile açısından ne tür bir dünya görüşü olduğunu, nelere yol açtığını çok güzel açıkladılar. Onlardan öğrendiğimiz temel bir şey var, çok kabaca söylersem, şu: Tabii ki Osmanlı son dönem ve Türk erken dönem modernleşmesi Cumhuriyet geçişiyle de birlikte çok temelde bir kırılma yarattı. Fakat bu kırılmanın tepeden olması ve tepedenci niteliği yani devletçi karakteri çok belirgindi ve önemli kazanımlar olmakla birlikte sınırlarını da belirledi. 1926 Medeni Kanunu ve seçme seçilme hakkının tanınması, bunlar elbette çok önemli şeylerdi ve hâlâ etkileri devam ediyor. Diğer Orta Doğu ve İslam ülkeleriyle kıyaslırsak Türkiye'nin özgünlüğünü yaratan şeyler bunlar, yani güçlü Cumhuriyet reformlarının halen süregelen etkisi Türkiye'de bence özgünlük yaratıyor. Ama aynı zamanda bu dönüşümün devletçi ve milliyetçi karakteri ne yazık ki reformların gücünü ve etkisini sınırlandırdı, sadece kadın hareketi için değil birçok başka hareket için de geçerli olmak üzere demokratik,

tabandan ya da özerk olan her tür dinamiği sınırlandırdı. İşte Kadınlar Halk Fırkası'nın öyküsü üzerinden bunu öğrendik, feminist tarihçiler bunu çok net bir şekilde yazdılar. Dolayısıyla işte "her şey yukarıdan verilmiştir", "Atatürk devrimleri kadınlara haklarını vermiştir/ bahşetmiştir" gibi bir devlet feminizmi söylemi yaygınlaştı. O dönemden başlayarak neredeyse 70'li yılların sonuna gelene kadar kadın hakları konusunda büyük bir sessizlik, bir tür gerileme oldu sayılabilir. Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk döneminin hareketliliğinden çok uzaklaşan bir sessizlik, kadının siyasal temsilinde çok büyük bir zayıflık, neredeyse yani yok denecek düzeyde ve tabii geri planda ataerkil aile dinamiklerinin olduğu gibi bırakılması süreci yaşandı. Serpil Sancar'ın da ifade ettiği gibi, muhafazakâr modernleşmenin hâkim olması ve o hâkimiyet içerisinde hem muhafazakâr hem de daha modernleşmeci unsurların aslında belirli bir aile yapısı üzerinde bir türlü konsensüs kurmaları gibi bir şey. Ben genel olarak Cumhuriyet tarihi ile kadınların tarihini bu şekilde iç içe geçirerek okuyorum. Şimdi bu okuma, yani Cumhuriyet tarihinin bu okuması, belirli momentleri öne çıkarıyor, belirli siyasi momentler toplumsal cinsiyet açısından da önemli. Fakat geri planda bazen önemli bir şeyi atladığımızı düşünüyorum; kapitalist modernleşmenin yarattığı toplumsal cinsiyet ilişkileri ve aile üzerinde yarattığı karmaşık etkilerinin analizini. Bu benim anlattığım çerçeve hep böyle siyasi öznelerle odaklı, siyasi aktörlere odaklı bir çerçeve oluyor; işte siyasi mücadeleler, darbe öncesi sonrası vesaire. Peki ama daha derinde toplumsal cinsiyet ilişkilerine ne oluyor? Aile içerisindeki gelişmeler neler oldu? Bunlara da bakmak gerekir. Kadın emeği meselesine bakmak gerekir, mesela çok eşlilik-tek eşlilik, velayet konuları, nafaka meseleleri bugün gündeme gelen meseleler, yani daha sıradan kitlesel olarak kentli kadınların ya da taşralı-köylü kadınların diyelim ki Cumhuriyet reformlarını benimseme biçimleri, onları hayatlarında kullanma biçimleri neler oldu? Bunlar nasıl değişti? Bu açıdan bakarsak öne çıkarmamız gereken dönemler, dönüşümler, kırılmalar hangileridir? 1960'tan itibaren büyük bir kapitalist modernleşme süreci var ve 80'den sonra daha da güçleniyor ve derinleşiyor. Dolayısıyla bütün bunlar aile dinamiklerini, kadın emeğini, kadınların yaşam pratiklerini ve tabii ki erkeklerin yaşam pratiklerini ve karşılıklı etkileşimlerini çok derinden sarsan şeyler. Bu açıdan bakarsak belki başka tarihler öne çıkarılabilir.

Gülay Toksöz: Alev dedi ki, siyasi ilişkiler bağlamında bakıyoruz, geri planda ise bir birikim ve üretim rejimi olarak kapitalizmin küresel işleyişi var. Dolayısıyla da bunun tek tek ülkelerin ekonomilerini nasıl etkilediğini de göz önüne almadan diğer toplumsal gelişmeleri değerlendirmek çok mümkün değil. Buradan baktığımız vakit de Türkiye'ye özgü olarak tanımladığımız bir sürü şeyin, diğer ülkelerde de gözlenen bir süreç olduğunu görüyoruz. Çünkü gelişmiş ülkelerin 19. ve 20. yüzyıldaki sanayileşme modellerinin İkinci Savaş ertesinde diğer az gelişmiş ya da bağımsızlığını yeni kazanmış sömürge ülkelere kalkınma modeli olarak empoze edildiğini görüyoruz. Bu kalkınma modeli de büyük ölçüde ithal ikameci sanayileşme dediğimiz temel birtakım ihtiyaç mallarının ülke içinde

üretmesini öngörüyor. Bu temel ihtiyaç malları içinde ağır sanayi kapsamında görülebilecek olan çelik, çimento, gemi sanayi, otomotiv ve benzeri de var ve bunlar sermaye yoğun işletmeler. Şimdi bu yeni kurulan işletmelerin temel işgücü erkeklerden sağlanıyor. Yani işgücü piyasasına katılma, çalışma hayatına katılma söz konusu olduğunda bir ayrışma var. Erkekler yeni kurulan modern fabrikalarda çalışırken, kadınlar geleneksel olarak tarımda ya da küçük ölçekli imalat iş yerlerinde çalışmaya devam ediyorlar. Ne vakte kadar? 70'lere kadar. 70'lerdeki ekonomik krizle birlikte radikal bir değişim söz konusu oluyor. Çünkü az gelişmiş ülkelerin borçlarını ödemeleri için döviz elde etmelerini sağlayacak ihracata yönelik bir sanayileşme modeli onlara empoze ediliyor. İşte bu yeni dönem de kadın emeği açısından hayati bir öneme sahip. Çünkü uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için, düşük fiyatlarla ortaya çıkmak için ucuz işgücüne ihtiyaç var ve o ucuz işgücü de o güne kadar sosyal açıdan daha korumalı konumda çalışmış, sendikalı, sosyal güvenlik kapsamındaki erkek işçiler yerine işgücüne yeni katılan ve bu elverişsiz koşullara razı gelecek kadınlar üzerinden temin ediliyor. Yani neoliberal politikalar 80'lerden itibaren uygulandığı vakit bunun özellikle işgücü piyasasının kurallı yapısını bozmak, sosyal koruma düzenlemelerini ortadan kaldırmak ve esnek diye tanımlanan ya da enformel istihdam diye tanımlanan daha korumasız çalışma biçimlerini yaygınlaştırmak üzerinden işgücü maliyetlerini düşürmeyi hedeflediğini ve kadınları yeni insan kaynağı olarak işgücü piyasasına çektiğini görüyoruz. Bu durum bir toplumsal tepkiyle karşılaşmıyor. Çünkü var olan patriarkal yapıların içinde, hane içinde zaten erkeğe tabi konumda çalışan ya da işgücü piyasasında ikincil ve dezavantajlı konumda çalışan kadınların bu tür elverişsiz koşulları olan işlerde istihdamı bir toplumsal kabul görüyor. Buradan Cumhuriyet'e geçecek olursak aslında şunu belirtmem lazım, çok benzer bir gelişme süreci yaşanıyor. Hatta Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme daha erken, 30'lu yıllarda başlıyor ve başını devletin çektiği kamu işletmeleri aracılığıyla temel ihtiyaç maddelerinin karşılandığı fabrikalarda esas olarak erkekler çalışıyor. Kadınların çalıştığı alanlar da var; geleneksel dokuma, tütün, gıda gibi alanlar bunlar ve kadınların sanayi istihdamı içindeki payları da hep çok sınırlı kalıyor, yani % 15-16'ları geçmiyor. Hatta 80'lere, hatta 2000'lere kadar bile bunun bir düzenlilik gösterdiğini söyleyebilirim. Kadınlar esas olarak tarımdalar ve küçük işletmelerde ücretsiz aile işçisi olarak çalışıyorlar. 1950'lerde tarımda mekanizasyon sonucu işgücü fazlasının açığa çıkması, kentlere göçle birlikte kentlerde kadınlar işgücünün dışında kalıyor. Demin Alev'in belirttiği gibi, aslında Cumhuriyet'in getirdiği olumlu kabul edilebilecek kazanımlar, eğitim imkânlarının varlığıyla birlikte kentlerde yeni gelişen hizmet sektöründe kadınların uzman mesleklerde çalışması, özellikle orta ve üst gelir grubundaki ailelerin kadınları için söz konusu oluyor. Bunun daha düşük gelir gruplarına doğru yaygınlaşması oldukça zor, sıkıntılı ve geriden gelen bir süreç. Belki bir istisnası olarak Köy Enstitüleri görülebilirdi, kız çocuklarının da oralarda eğitilmesi ve meslek sahibi olması yönünde, ama çok kısa süren bir deneyim oldu ve özellikle büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının tehdit edildiğini düşünmesiyle birlikte kapatıldıklarını

biliyoruz. Dolayısıyla Türkiye’de 70’lere kadar olan, yani küresel düzeydeki ekonomik krize kadar olan süreçte kadınların büyük ölçüde işgücü piyasasının dışında kaldığını, özel patriarkanın gücünü koruduğunu ve kapitalizmin de bu anlamda kadın işgücüne fazla bir talebinin olmadığını söyleyebiliriz. 70’lerle birlikte ekonomik kriz ve ardından ihracata yönelik sanayileşme, yapısal uyum programları dediğimiz süreç, Türkiye’de 24 Ocak 1980 ekonomik kararları ve bu ekonomik kararlara uygun siyasi ortamın sağlanması için 12 Eylül Darbesi’yle geldi. 12 Eylül Darbesi’nin taşıdığı süreklilik noktasında, yine Alev’in tespitine katılıyorum. Çünkü bugün AKP’nin neoliberal ekonomi politikalarının temelinde 12 Eylül sonrası benimsenen neoliberal ekonomi politikaları var ki, kendini büyük ölçüde işçi örgütlerinin başlangıçta yasaklanması, gerçek ücretlerin düşürülmesi, emek mücadelesinin ortadan kaldırılması şeklinde ortaya koydu. Sonrasında da özelleştirmelerle, özellikle kamu işletmelerinde daha korumalı konumda olan işgücünün payının toplam içinde azaldığını, daha sonra taşeron üretime geçildiğini biliyoruz. Burada Türkiye açısından özgün olan şey şu, ihracata yönelik sanayileşmenin uygulandığı birçok Güneydoğu Asya ülkesi ve benzerinde kadınların sanayideki istihdamı ucuz işgücü vasıfları nedeniyle ciddi şekilde artarken Türkiye’de bu şekilde yaşanmıyor. Türkiye’de hâlâ kadınların imalat sanayindeki istihdam paylarının düşük olduğunu görüyoruz. Günümüz itibarıyla baktığımızda istihdamda % 20-23 aralığında bir payları var ve gıda, tekstil ve konfeksiyon hâlâ üç temel sektör. Oysa bu üç sektörün, 2000 sonrası dönemde toplam ihracattaki payları giderek geriliyor; otomotiv sektörü ve onunla bağlantılı metal sanayinin payı artıyor ama bunlar erkek ağırlıklı istihdam alanları. Aynı şekilde, 2000 sonrası dönemde ekonominin motoru olan inşaat sektörüne bakıyoruz, erkek istihdamı ağırlıklı. Yani Türkiye’de yaşanan sanayileşme sürecinin, Türkiye’nin daha üst bir aşamaya geçmesine el vermeyecek geleneksel tüketim mallarıyla sınırlı kalması, kadın istihdamının artmasını engelliyor ve dolayısıyla kadınlar sanayinin dışında kalmaya devam ediyorlar. 2000 sonrası dönemde daha çok hizmet sektörüne yönelme söz konusu. Şimdi bu aşamada, yine kamusal ve özel patriarka arasında uyumun var olduğunu ve kapitalizm tarafından patriarkal yapının tehdit edilmediğini söyleyebiliriz. Örneğin kalkınma planlarına da baktığımız vakit, mesela ilk beş planda kadın istihdamıyla ilgili hiçbir şey yok, ilk kez altıncı kalkınma planında gündeme geliyor, 1990-1994 dönemi. Çünkü öncesinde Türkiye’nin 1985’te imzaladığı Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi var. Onun getirdiği bir esinle kadın istihdamını artırmak gerekir şeklinde genel bir cümle plana giriyor. Devletin kadın istihdamını artırma gibi bir hedefi yok, öte yandan işgücü piyasasının cinsiyetçi yapısı çerçevesinde de işverenlerin işe alım tutumları, o patriarkal zihniyet kadınlara uygun mesleklerin ötesinde onlara istihdam imkânı sunmuyor. Ama bu zihniyetin sadece işverenlerle sınırlı olmadığını, hane içinde, özel patriarka dediğimiz alanda, erkeklerin yanı sıra kadınlar tarafından da içselleştirildiğini biliyoruz. Yani kadınlara uygun meslekler neler, kadınlar nerede çalışabilir? Kadınların organize sanayi bölgelerinde çalışıyor olmasına özellikle Anadolu kentlerinde iyi gözle bakılmıyor. Bir

bütün olarak kadın işgücüne talep fazla artmadığı için kapitalizm ve patriarka arasında bir gerilim yaşanmıyor. İşgücü arzı ne durumda diye bakacak olursak, orada devletin cinsiyete dayalı işbölümünü veri aldığını, bakım hizmetleri yönünden hiçbir kurumsal hizmet sunumuna yönelmeyerek kadın işgücü arzını kolaylaştırmadığını da görüyoruz.

Ne zaman söylemde bir değişiklik var? 1999'da Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne resmi adaylığının kabulü ve ardından gelen AB müktesebatına uyum gereği, eşitlikçi söylem ve toplumsal cinsiyet eşitliği resmî belgelerde kendine kısa bir süre yer buluyor ama 2007 sonrasında görüşmelerin yavaşlamasıyla birlikte hızla gündemden düşüyor ve özellikle de 2017'de resmî belgelerden çıkartılıyor. Onun yerine kadın erkek eşitliği de değil artık, kadın erkek fırsat eşitliği ve kadının ailenin bekası için taşıdığı önemden ötürü güçlendirilmesi söylemini planlarda ve diğer resmi metinlerde görüyoruz. Dolayısıyla AKP'nin nasıl bir kadın istihdamı politikası var? sorusu şöyle cevaplanabilir: Neoliberal politikalar çerçevesinde ucuz kadın işgücünün teminine imkân sağlayacak esnek çalışma biçimlerini empoze etmek. Daha dün Çalışma Bakanı hâlâ kadınlar ve gençler için esnek çalışma modelleri yoluyla kadın istihdamını artıracamız diyordu. Yani bu, yirmi yıldır söylenen bir söz ve yirmi yıldır istihdama yansımalarının hemen hemen hiç olmadığını söyleyebiliriz; hâlâ sadece her üç kadından biri işgücünde ve daha düşük bir oranda, kadın istihdama katılıyor. Esneklik denen şey daha korumasız, daha güvencesiz çalışma biçimlerinin kadınlara dayatılması demek. Çünkü esnek çalışan kadın kısmi zamanlı çalışan kadındır, geçici çalışan kadındır, özel istihdam bürosu üzerinden çalışan kadındır, evde ev eksenli çalışan kadındır. Evdeki, aile içindeki sorumluluklarını yerine getirerek bir yandan da aileye gelir getirme ve "aile bütçesine katkıda" bulunma işlevini üstlenecektir. Dolayısıyla günümüze kadar varan süreçte bu kamusal patriarkanın 2000'li yılların başında biraz zayıflayan konumunun tekrar güç kazandığını ve kazanılmış hakları da gasp etmek için bir atılıma geçtiğini bugün itibarıyla söyleyebiliriz.

Yaprak Zihnioğlu: Benim de merakla yanıt aradığım sorular bunlar. Şimdilik bulduklarım ümit verici bir etkileşim olduğu yönünde. Geç dönemi göz önüne alırsak, milliyetçiliğin kadınları buluş biçimini ya da kadınların milliyetçiliği haklar için kullanım şekillerini anlamaya çalışmak bahsettiğiniz dinamiklerden en önemlisini teşkil ediyor bence. Bunun için görünene bağlı kalmayan bir bakış gerekiyor. Hamaset edebiyatını aşarak günlük hayatta ne yaptıklarına bakmak bu konuda ipuçları sağlıyor. İdeolojileri, iktidar ilişkilerini, devletin yapısını, sınıf meselelerini -ki kadınların sınıfı bir tartışma konusu- aşan bir bakışla ilişkilere, duygulara ve eylemlere bakarak kavranabilir bir tarih söz konusu. Örneğin, 1908-1913 arasında Hilal-i Ahmer'de ve kadınların kurduğu diğer cemiyetlerde/derneklerde Rum, Yahudi ve Ermeni kadınlarının birlikte olduğunu görüyoruz. O halde önceliğimiz, resmî tarihin bizden sakladıklarını irdeleyip ortaya çıkarmak olmalı. Alternatif dönemselleştirmeler ise çok doğru bir yaklaşım. Ama bunun için, sanırım, daha fazla veriye ihtiyacımız var.

Ezgi Sarıtaş: Cumhuriyet dediğimizde, pek çok toplumsal dönüşüm ile birlikte, esas olarak yönetim biçiminin dönüşümünden söz ediyoruz. Devletin kadınlarla kurduğu ilişki Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllarıyla tedricen dönüşmeye başlıyor. Devlet, farklı kadınlara karşı (örneğin Ermeni kadınlar, seks işçisi kadınlar) şedit olabildiği gibi, diğerlerini koruyucu bir rol de üstlenebiliyor. Cumhuriyet'in ilanı devletin kadınlarla kurduğu ilişki üzerinde nasıl bir etkiye sahip oldu sizce? Kadınların devlet içindeki rolünü, siyasal temsille ilişkilerini nasıl değerlendirirsiniz?

Yaprak Zihnioğlu: Cumhuriyet'in ikili bir etkisi var kadınlar üzerinde: Bir yandan siyasal özne olmalarına izin verilmemesiyle mücadele ederken, öte yandan Cumhuriyet inkılaplarının kadınların hayatını çok önemli oranda iyileştireceğini bilmeleri, bu reformların tümünü coşkuyla desteklemeleri gibi ikili bir duygu ve eylemlilik. Hatta bu sevincin ve umudun, "Türk" addedilmeyen, artık yurtlarında, topraklarında "ecnebi" denilen Hristiyan ve Yahudi toplumları ve kadınlarının, Sosyalistlerin, özgürlükçülerin, liberallerin aleyhine cereyan eden kurucu iktidarın uygulamalarını özellikle de Takrir-i Sükûn (1925-1929) döneminde büyük ölçüde görmezden gelmelerine yol açtığını öne sürebilirim. Yine de bir açık kapı bırakarak, kadın hareketinin bu uygulamalara direnişi var mıydı sorusunun yanıtını bulana değin demem gerek.

Cumhuriyet kurucularının anti-feminizmi, öncelikle erkek hâkimiyetine dayalı bir modernliği savunmaları ve hayata geçirmeleri demektir. Bu erkek kuşağın yaşamı, sosyalliği ve siyaseti, kadın özgürlüğü ve eşitlik açısından düşünmesi için yeterli farkındalığı yoktu. Toplumsal temel arayışlarında tercihleri erkek nüfusa, hemcinslerine dayanmak oldu. Ayrıca, savaşlarda kaybedilen "Türk" erkek nüfusun bir an önce çoğalıp ülkenin yeni iktisadi/sosyal düzeninde etkili olmasını sağlamak için feminizmin tüm önerilerine kapalı olmaları gerekiyordu. Kadın özgürlüğü, feminizm kadınların annelik, zevcelik "vazifelerini" engelliyordu. Aşağılayıcı bir tarzda "İstanbul kadınlığı" dedikleri örgütlü feminizmin temsilcilerini siyasal alandan uzak tutarak ve önlerini keserek yola getirmeye çalıştılar. Ayrıca, "Anadolu kadını" adı altında tamamen kurgusal rakip bir kadınlık algısı oluşturarak, köylerde Milli Mücadele'de öne çıkmış kadın şahsiyetleri Meclis'e taşıdılar. Bu devlet siyaseti, Kara Fatma'nın feminizmi öven sözlerinin kırılcı etkisiyle de değiştirilemeyecek denli hâkim kılındı.

Ezgi Sarıtaş: Belki Cumhuriyet'in kendisi ile ilgili en önemli anlatılarından biri kadın erkek eşitliğini getirmiş olmasıydı. Bu anlatı, sizin de arasında olduğunuz feministlerce pek çok açıdan eleştirildi. Bu eleştiri, aynı zamanda eşitliği yeniden tanımlamayı hedefliyordu. Eşitliğin tanımı geçtiğimiz yüzyılda nasıl dönüştü? Sizce toplumsal cinsiyet eşitliği bugün ne anlama geliyor?

Yaprak Zihnioğlu: Kadın-erkek eşitliği kavramı Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki feministlerce de göreceli bir kavramdı. Kadın hareketinde bir siyasa olarak

eşitliği savunmak noktasındayken, düşünsel alanda farklılıklara vurgu yapan görüşler yer alıyordu.

Milliyetçiliğin devlet ideolojisi olmasıyla birlikte devlet katında yalnızca “Türk” olmayanlar değil, kadın-erkek normlarını aşan cinsel kimliklere karşı tutumun da eski dönemlere kıyasla katılaştığını düşünüyorum.

Oysa Cumhuriyet inkılaplarını hazırlayan zaman diliminde ortaya çıkan Fecr-i Ati edebiyatı cinsel kimliklerin özgürlüğü ve kadınları da içine alan cinsel özgürlükten yana eserlerle bezelidir. Söz konusu devrin liberallerinin cinsellik, cinsel kimlikler konusundaki görüşleri, bugün olduğu gibi, İslami görüşü savunanlar tarafından ağır saldırılara uğradı. Milliyetçi iktidar ise “muhalif” oldukları sözde nedeniyle, liberal yazarları, düşünürleri, gazetecileri “vatan haini” olarak kodlayarak 150’likler listesiyle sürgüne gönderdi. Örneğin Refik Halit Karay gibi kalemi çok güçlü bir edebiyatçı, Rıza Tevfik gibi bir düşünür... Bu listeye girmekten kıl payı kurtulan yazarlar ise gözdağını iyi anlayarak suskunluğu tercih ettiler.

Bugün toplumsal cinsiyet eşitliği tüm cinsel kimlikleri de içeren bir kavram olma yolunda.

Ezgi Sarıtaş: Cumhuriyet’in yüzyılı boyunca cinsiyet eşitliği çerçevesinde pek çok yasa yapıldı, bu yasalar değişti. Farklı cenahlardan ve farklı saiklerle de olsa, sık sık dile getirilen sorunlardan ya da tespitlerden biri yasalarla toplumsal dinamikler arasındaki uyumsuzluk oldu. Sizce yasal dönüşümlerin, ataerkil toplumsal ilişkiler üzerinde nasıl bir etkisi oldu? Yasalar toplumsal dönüşümleri tetikledi mi, onlarla çatışma içinde mi oldu? Bu ilişki yüzyıl içinde nasıl değişti?

Yaprak Zihnioğlu: Cumhuriyet’in kadın erkek eşitliği yönündeki iyileştirici kurucu yasalarının, taşrada olsun kentlerde olsun, kadınlar üzerinde çok büyük bir etkisi oldu, erkekler ise bu reformların aleyhlerinde olduğunu keşfetmişlerdi. Tek eşliliği yasalastıran Medeni Kanun’a, giyimin modernleşmesine ilişkin kararnamelere karşı direnişleri toplumsal şekillenmelere uygun olarak farklılıklar gösterdi: Bazen İslami, bazen etnik kökenli, bazen aşiretçi tepkiler vb. içinde ifadesini buldu. Bu yasalar Türkiyeli Hristiyan ve Yahudi vatandaşlar tarafından tam destekle karşılandı. Medenileşme yasalarının aydınlar ve zaman içinde tedrici olarak gelenekselliği aşan taşralı kadınlar tarafından büyük ölçüde benimsendiğini düşünüyorum. İslami mezhepler gibi, Anadolu’da toplumsal ve günlük yaşamın örgütlenmesinin araçları olduğu gösterilen (Mardin, 1993)¹ ataerkil yapılar ise erkekler üzerindeki etkilerini, onların imtiyazlarını kaybetme korkusuna dayanarak sürdürdüler -ki bu olgu günümüze değin sürmekte. Hilafet makamı olarak kodladıkları İstanbul’dan ümidi kesen İslami mezhepler ve tarikatlar taşrayı hedef aldılar. Köylerde mezralarda önceki devirlerdeki iktisadi-sosyal yardımlaşma/iletişim ilişkilerini canlandırarak ve dinin “birleştirici” özelliğini kullanarak özellikle yoksulların çocuklarını örgütlediler. Bugüne değin

muhafazakâr oyların kaynağını bu halk kesimleri oluşturuyor. Günümüzde dini muhafazakârlık yeniden ve ısrarla büyük şehirleri de hedefleri içine alarak sürmekte. İslam muhafazakârlığının aynı zamanda büyük bir sermaye birikimini ve üst tabaka için talanı (Mardin, 1969: 68-70.)² hedeflediğini son yirmi yıl gösterdi.

Ezgi Sarıtaş: Bu yüzyıllık tarihin bileşenlerinden birisi de feminist hareket, veya daha geniş bir tanım yapacak olursak, kadınların çeşitli örgütlenmelerinden oluşan kadın hareketi. Kadın hareketinin gündemleri, bileşenleri değişti, dönüştü; Cumhuriyet'in diğer kurumlarıyla, devletle, toplumsal örgütlenmelerle, siyasal partilerle çatışma içinde olduğu gibi iş birliğine de girdi. Kadın hareketi Cumhuriyet'in yüzyılında nasıl bir aktör olarak karşımıza çıkıyor? Hangi alanlarda, kimler için özellikle tetikleyici dönüştürücü oldu; nerelerde geride kaldı?

Yaprak Zihnioğlu: Kadın hareketinin Cumhuriyet'in kurumlarıyla olan yakın işbirliği başlı başına incelenmesi gereken ve benim üzerinde çalışmadığım 1940 sonrasına denk düşen bir dönem. Bu alan yeni çalışmalarla zenginleşecektir. 1930-40 arasındaki kadınların tutumuna örnek olabilecek kayıtları başka bir yerde göstermiştim.³ Görebildiğim kadarıyla, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında kentli kadınların önceliği, kendilerine izin verilen eğitim, mesleklere girme gibi alanlarda mümkün olduğu denli ilerlemek ve bu fırsatları değerlendirmek oldu. Kentli, orta sınıf kadınlar Cumhuriyet'in kurumlarını geniş erkek nüfusa göre daha çabuk benimsediler. Bu kurumların yetersizliği konusunda eleştirel tutumun ve çatışmanın izleri, feminist harekette belirli alanlarda (Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği) ve Sosyalist kadın hareketinde ortaya çıktığı çalışmalarla gösterildi. Sosyalist Sol hareketin kadınlarının, parti kadın kolları eksenini aşır geniş kadın kitlelerinin yaşamını etkileyen etkinlikleri ise 1975'te Birleşmiş Milletlerin Kadın Yılı'nı ilan etmesinden sonra gerçekleştiği görülüyor.

1908-1927 kadın hareketinin politikalarının belirleyici bir özelliği her yönden gelen desteğe önem vermesi ve olumlu politika yöntemini benimsemesi; basını feminist ideolojik mücadelede iyi kullanması ve "çözüm odaklı" oluşuydu. Yani sonucu belli olan hedefler için geçici inisiyatifler kurarak ilerlemek. Bu tutum 80 sonrası feminist harekette de, başka bir yönden, bilinç yükseltme gruplarıyla örgütlediği için etkili oldu. Yeni dönemde, bu örgütlenme tarzı "başkan"lık gibi, kapitalist sistemden devşirilen yapıları da kaldırarak, rotasyonla yönetim tarzını yaygınlaştırdı. "Yönetim" sözcüğünün bugünkü biçiminin yeterince şiddet içerdiği, yenilenmeyi, zamana ve koşullara uyan politikaları ve yaratıcılığı geliştirmeyi durdurduğunun farkındalığı ile hareket etti. Ve Paris Komünü'nden esinlendiği üzere yöneticileri "geri çağırma" yöntemiyle "hesap verebilirlik" ilkesini hayata geçirmeye çalıştı. Siyaset bilimi ve pratikleri açısından sahadaki bu yeni deneyimler çok önem taşıyor.

Kadın hareketinin geri kaldığı yönler, bence, milliyetçiliğin kadın mücadelesini parçalayan yapısını her yönüyle görememek, devletçi bakıştan kurtulamadan yeterince eleştirel yaklaşmamak oldu. Ayrıca 1980'ler feminizmine değin kadına yönelik şiddeti, az bırakılmışlığı, etnisite ve farklı inançlar üzerindeki baskıları, cinsel kimlikler üzerindeki baskıları, sınıf-ucuz kadın emeği-karşılıksız ev içi kadın emeğini görmezliği ile elitist bir cepheye çekilen örgütlü Kemalist kadın hareketinin atıllığını bu eksiklere ekleyebilirim. Bu hareketlerde son yıllarda olumlu yönde değişme yaşanıyor.

Yeni feminist hareketin bir başka eksiği de kırk yıldan fazladır hiyerarşiyi dışlayan yatay ve ağlar şeklinde örgütlenme biçimlerini, şiddetsiz toplantı ve çalışma yöntemlerini ve deneyimlerini diğer kurtuluşçu hareketlere anlatamaması. Bu ilkeleri deneyimleyip epey bir birikime sahip olan hareket, bu birikimi çeşitli nedenlerle teorileştiremedi ve özgürlükçü/ütopik bir Sosyalizmin ve liberter hareketin gelişmesine katkıda bulunamadı.

Ezgi Sarıtaş: İslam'ın hem toplumsal hayatın hem de devlet politikalarının üzerindeki etkisinin giderek güçlendiğini tespit ettik. Ve bu etki toplumsal cinsiyet ilişkileriyle son derece girift biçimlerde iç içe geçiyor sizlerin de söylediği gibi. Bir taraftan da muhafazakâr kesimde ataerkil cinsiyet ilişkilerine karşı eleştirel sesler daha görünür biçimde yükseliyor. Sizce bu gelişmelerin Cumhuriyet'in yüzyıllık tarihiyle ilişkisi nasıl kurulabilir? Önümüzdeki dönemde bu etkinin güçleneceğini düşünüyor musunuz?

Yaprak Zihnioğlu: Çoğu erkeklerden oluşan İslami muhafazakârların ideolojik yükleri günümüz toplumsal koşullarına bir hayli ters düşüyor. İktidarın nefret söylemine, ayrıştırmaya, yıkıcılığa dayalı siyasalarına karşı inançlara saygı, yaşam tarzını değiştirmek istemeyenleri anlamak ve birlikte yaşamının koşullarını oluşturmak bu ortamı değiştirebilir. Bu yaklaşım "Türk" olmayan az bırakılmış halkların, inanç topluluklarının ve etnik baskı yaşayan halkların haklarını savunmakla ve onlarla kucaklaşmakla, devletin tahripkârlığa, savaşa dayanan politikalarına karşı alternatif oluşturmakla ve eylemliliklerle de genişlemeli.

Ben bugün daha çok, son dönem çalışmalarına dayanarak İslam ve kadın hakları üzerinde durmak istiyorum. Çalışmam henüz tamamlanmadığı için bu konuda söyleyeceklerimin ilerde değiştirilebilir olduğunu baştan belirteyim.

İslam ve Türkiye gibi geniş bir konuda Şerif Mardin'in İslam'ın ideolojik işlevi ve genel olarak din ve ideoloji üzerine çalışmalarından ve tezlerinden yararlanacağım. Yakın tarih çalışırken izlenimsellikte kalan düşüncelerimin, yeniden okuduğum, Mardin'in eserlerinde çok önceden tasnif edilmiş ve derinlemesine incelenmiş olması bu çalışmaya yol gösterdi. Tunaya ve

Ülken'in ayrıntılı kültür, siyaset ve çağdaşlaşma tezleri de -kimilerine tam ikna olmadığını belirterek- çalışmam için kaynaklar oldu.⁴ İslam ve kadınlar üzerine kaynaklarım ise II. Meşrutiyet Dönemi'nin önde gelen dergileri olan *Sebilürreşad*, *Beyanülhak* ve devrin gazetelerindeki tartışmalar.

Sebilürreşad okumalarım da bugün tanık olduğumuz İslami-ataerkil savaşın yüzyıl önceki aynı konu başlıkları ve söylemlerle kurulduğunu gördüm. Dergiye hâkim olan kadın düşmanlığı, kadınlara hakaret ve aşağılamak için kullandıkları terminoloji, hatta "sürtük!"⁵ hakaretinin asırlık geçmişi olması, muhafazakârlığın günümüze değin neyi muhafaza ettiğinin göstergeleriydi. Ama en önemlisi, bu yayınların, kadınların toplumsal ve özel yaşamının üzerinde en küçük ayrıntısına değin denetim sağlamak ve yaşamları üzerinde tam bir tahakküm kurmak için yapıldığına tanık olma.

Bugünkü dini bağnazlığı, 1908-1925 döneminin bir replikası olarak ataerkinin kadın özgürlüğüne karşı savaşı olarak niteleyebiliriz. Kadın hakları hareketine karşı İslami-dindar muhafazakârlığın hegemonik mücadelesini 1908-1925 arasında 641 sayıyla yayımlanan *Sıratımüstakim/Sebilürreşad* ile ulemanın kurduğu Cemiyet-i İlmîyye-i İslamiyye'nin yayın organı *Beyanülhak* dergilerinde izlemek mümkündür. Adı geçen ilk derginin entelektüel İslami görüşü temsil ettiği ve İslamda belli reformları savunduğu belirtilmiştir (Mardin, 1993). Toplumsal cinsiyet açısından baktığımızda ise, derginin dinde "reformcu" olduğu iddialarını çürüten, en ısrarlı, tutarlı ve değişmeyen çizgisi aslında kadın hakları ve özgürlüğüne karşı şiddet ve nefret içeren tutum alışıydı. Kadına yönelik yayınları yalın, açık seçik ve Orta Çağ'a özgü bir ataerkinin göstergesi gibi. Kadınları aşağılayıcı tutumu, erkek çok eşliliğini ve Arap örf ve coğrafi koşullarına uygun örtünmeyi şart koşması, kadınının yegâne "vazifesinin" ev-eş-çocuk olduğunu, sokağa çıkmaması gerektiğini ısrarla yinelemesi, kadınların yükseköğrenim görmesine, mesleklere girmesine gerek olmadığına ısrarı yirminci yüzyıl başlarının bu ülkedeki en kadın düşmanı literatürüne tanıklık ediyor. Kurdukları "kadın esareti/köleliği" düzeninde yoksulluktan fuhuşa zorlanan kadınları ağır hakaretlere maruz bırakan; sokağa çıkan, okula, üniversiteye, çalışmaya/işe, parka, çarşıya, tiyatroya, sinemaya, dans salonlarına giden kadınları aşağılayan, değersizleştiren, bunlar ve benzeri "karılar"ın Müslüman olamayacağını iddia eden dergi, bu alanın en utanç verici yayını olma rekorunu kırıyor. Bu erkek yazınının kadınlara nadiren merhamet gösterdiği anlarda, karşı cins onlar için en fazla "zavallılar"dır.

Devrin kadınlar açısından siyasal-sosyal ortamı nasıldı? 1908 Meşrutiyet'nin getirdiği özgürlük alanları içine Osmanlı İslam-Hristiyan-Yahudi kadınlarının bir asra yakın eşitlik mücadelelerinin sonucu kadın özgürlüğü de dâhil olmuştu. II.

Meşrutiyet'ten önce Selanik'te, İstanbul'da, Anadolu'nun büyük kentlerinde, Mısır'da, Mezopotamya'da ve Rusya'da 1905 Devrimi sonrası kadınların eşitlik talebi yükselmiş, önlerini kesen din ve inanç sistemlerinin ataerkillikle malul hükümlerine karşı mücadele başlamıştı. Buna Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman kadınları etkileyen iki dış etkeni daha eklemek gerekir: İlki, dönemin Rusyalı Müslüman aydınlarınca Türkistan adı verilen coğrafyada (bugün Orta Asya Türki Cumhuriyetleri) 1905 Devrimi'nden etkilenen aydınların ve kadınların eşitlik için hareketlenmeleri. Bu direniş İslam dininin kadın hakları alanındaki kısıtlarına karşı laikliği haber veren güçlü bir muhalefet oluşturuyordu. Bu etki, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra söz konusu mahallerde ve topluluklarda bir hayli yaygınlaşacaktır. İkincisi, 1905 ve sonrasında Avrupa ve ABD'deki süfret/kadın hakları hareketlerinin yükselişiyle Osmanlı ülkesinin kadınlarına ulaşan mücadelelerinin kadınlar ve modernist erkek aydınlar arasında önemli bir etkisi oldu. Üstelik aynı ülkelerdeki kadınların edebiyat, sanat, tiyatro, müzik, felsefe, siyaset, düşünce dünyası, fen ve sosyal bilimler, spor vb. alanlarında kendilerini göstermeleri, öne çıkmaları ülkemiz kentli orta sınıf kadınlarını büyük ölçüde etkiledi.

Bu etkiler Müslüman ve erkek dünyada büyük bir endişe ile karşılandı. Modernleşmemiş, geleneksel ataerkinin hâkim olduğu düzeni yüzlerce yıldır değiştirmeden sürdüren Müslüman elitler, Batı'nın etkisiyle kadın haklarının, feminizmin Müslüman kadınları arasında yaygınlaşması ile sarsıldılar. Bu rahatsızlık verici durum, ulema/ilmiye sınıfı için aynı zamanda dinin asırlardır kendilerine verdiği yüksek toplumsal konumun ve imtiyazların da kaybı demektir. İslam'ı savunma adına Arabistanlı, İranlı ve Türkiyeliler ulema, kadın özgürlüğü düşüncesinin kırıntısına dahi müsamaha göstermeyen, adeta Orta Çağ'dan kalma bir yapısal karakterde örf/âdet/göreneğin en yılmaz savunucusu oldu. Mesele bununla da bitmiyordu: Bu "adabsız, yıkıcı ve taklitçi" feminizm sıradan Müslüman erkeğin yaşadığı dünyevi cennetin de sonu demektir: Artık istedikleri sayıda kadınla "evlenemeyecekler," yüksek devlet memurluğunda görev yapan ve zengin olanları konaklarda, sayısız cariye ve müstefreşle⁶ harem yaşamını sürdüremeyecekler, tüm kadınları esir yerine koyup, aşağılayıp korkutarak, emirleriyle idare edemeyeceklerdi. Yani İslam dininin, örfün ve geleneklerin ataerkin yorumlarıyla asırlardır yerleştirilmiş kadın köleliği, "kadının esareti" düzeni bozulacaktı.

Görebildiğim kadarıyla, ve özetle, İslami akımının yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkmasının nedenleri Osmanlı devletinin zayıflaması, milliyetçiliğin yükselmesi, Sanayi Devrimi'ni yapmış büyük devletlerin pazar ve sömürge arayışını Müslüman elitlerin İslam'a büyük bir tehlike olarak görmeye başlamasıydı. Hilafet-penahi [hilafetin koruyucusu] Osmanlı İmparatorluğu'nun

“düvel-i muazzama” karşısında “hasta adam” konumuna düşmesiyle İslam’ın dünya çapındaki koruyuculuğunu yürütemeyeceği, Hristiyanlık karşısında Müslüman kavimlerin zayıf düşeceği endişesi yaygınlaştı. Bu görüşe göre Hristiyanlık, Sanayi Devrimi sonrası gelişmiş Batı devletlerinde kabul gören dindi, Batılı devletler Müslümanların yaşadığı zengin toprakların işgaliyle sömürge alanlarının genişletilmesini hedefliyordu. Bu korkular birkaç sonuca yol açtı: İmparatorluk merkezi dışındaki ulema (Arap, İranlı vd.) dini korumak için teyakkuza geçti, “yeniden canlanma” (Mardin, 1993: 85) hareketi başladı. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için İslam ulemasında reforma karşı direnç ve “içe katlanma” gerçekleşti. Yenileşmeye karşı muhafazakârlık siyasi ve toplumsal düşünceye egemen oldu. Bir ayrıntı olarak söylenebilir, arka planda Hilafetin Araplara geri verilmesi düşüncesi belirdi.

Osmanlı’da ilmiye sınıfı bu gelişmelerden en fazla etkilenen toplumsal gruptu. İslami görüşün önde gelen sözcüsü ve yazarı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın yöneticisi (Şeyhülislam) Mustafa Sabri Efendi’nin *Beyanülhak*’daki yazılarında, paradoksal olarak II. Abdülhamid döneminde toplumsal gücünü ve eğitim üzerindeki tekeli kaybeden ulemanın Meşrutiyet’le birlikte yeniden konumlandırılması çabaları çok açıktır. Son dönemlerinde pragmatist bir yaklaşımla Pan-İslamist politika izleyen II. Abdülhamid’in bürokrat sınıfı yetiştirmek üzere modern lise ve üniversite eğitimi yaygınlaştırması, ilmiye sınıfının ve medrese öğrencilerinin eski gücünü kaybetmesi, medreselerin kapanması gibi sonuçlara yol açtı. Ulema’nın II. Abdülhamid dönemini “istibdat ve münkir [inkârcı]” olarak adlayarak, ilk yıllarında Meşrutiyet’i desteklemesinin bu gelişmelerden beslendiği açıktır. Bu açığı kapatacak çare ise ilmiye sınıfının siyasette ve Meclis’te yer almasıydı. Ayrıca entelektüel birikimi olan Prens Sait Halim Paşa’nın “İslamlaşmak” tezleri ve yazılarının bu alandaki birikime bir hayli katkısı oldu.

1911-1913 Trablusgarp (Libya) ve Balkan savaşlarıyla milliyetçiliğin yükseldiği dönemde “kavmiyetçiliğin İslam dinini yok edeceği” tezi ve korkusuyla söz konusu kesimler, milliyetçiliklere karşı çıkıp hem Batı’nın hem de milliyetçilerin “topyekün bir saldırısı altında buldukları” gerekçesiyle “ittihad-ı İslam” siyasetini benimsediler. Bu olgulara geniş bir alana yayılan Rusya Müslümanlarının öncülerinin Osmanlı lehinde etkili bir şekilde hareketlenmelerini, örgütlenme ve yayın alanında ilerlemelerini de eklemek gerekir -1913 sonrasında ise büyük bir kısmı Türkiye’ye gelerek Türk milliyetçiliğinin yaygınlaşması için çaba harcadılar.

Bu düşünce ve eylemlilik zamanın aydınları ve ideologlarınca “İslamcılık”⁷ olarak adlandırıldı ve siyasi ve ideolojik bir hüviyet kazanarak bugüne değin sürdü. İncelediğim dönem ile bugünkü İslami akımlar arasında ideoloji, söylem, tutum,

stratejiler, kullanılan terimler, kadınları aşağılama güçsüzleştirme/yalnızlaştırma a/‘zavallı’laştırma biçim ve söylemleri hatta kullanılan sözcüklere, ve kadınlar için küfürlerle kadar benzerlikler, devamlılıklar gördüm. Birincil metinlerde en çok karşılaştığım duygu ise Müslüman erkeklerin imtiyazlarını kaybetme dehşeti oldu. Bu kayıp duygusu söz konusu zaman diliminde “İslam’ın dünya yüzünden silineceği” endişesini de aşıyordu. Üstelik ırk, ülke, geçmiş, sınıf, konum vb. tüm toplumsal özelliklerden bağımsız olarak İslami görüşte olsun modernist olsun tüm Müslüman erkek âlemini kapsıyordu.

Okumalarımda görebildiğim, kadın meselesiyle neredeyse koştur giden, kentli kadınlarla aynı şiddette dışlayıcılığa ve saldırganlığa maruz kalanlara ilişkin bir başka toplumsal sorun daha vardı. Türkiyeli inanç topluluklarının, Aleviler, Hristiyanlar ve Yahudilerin varlık/yaşam, temel haklar mücadelelerine karşı devletin acımasız baskıları, sivil kesimde haksız ithamlarla yürütülen düşmanca dil ve saldırgan tutum alış, kadınlara yönelik düşmanlıkla yan yana gidiyordu. Kültür, eğitim düzeyi, sınıfsal, sosyo-ekonomik koşulları birbirine yakın bu iki toplumsal kesim ezilme, dışlanma, aşağılanma ve manipülatif baskıları, farklı nedenlerle ama aynı şiddetteki zulme maruz kalarak paylaşıyorlardı.

“Az bırakılmış” halkların ve inanç topluluklarının bu zamansal koşutluğu yaşayıp da birbirini fark etmemesi ihtimali zayıf görünüyor. Bu kavrayış acaba aralarında bir dayanışma halini, paylaşma, yardımlaşma biçimini alabildi mi? Uzun süredir yanıtını aradığım bu soruya cevabı, hiç renk vermemek için özel çaba harcayan modernist siyasal yazında değil, daha az kültürlü ve duygusal İslami yazında bulabildim. Az bırakılmış halkların yaşadığı sorunlar ayrıntılı incelenmeyi bekliyor.

Sebilürreşad konusuna yeniden dönersek, derginin ilk yıllarında İslami bir kavram olan “meşveret” çizgisinin devamı olarak nitelediği Meşrutiyet’i savunduğu, Kanun-i Esasi’yi desteklediği biliniyor. Bu destek 1912 yılından itibaren olumsuz yönde değişti. Aynı şekilde, ilk yıllarda İttihat ve Terakki’nin Osmanlılık çizgisine uygun olarak Hristiyan ve Musevi halklarla birlikte ve barış içinde yaşama ideali, I. Dünya Savaşı’ndan sonra tamamen bırakılarak düşmanca bir çizgi hâkim oldu.

Derginin kadınlığa ilişkin yayını şu başlıklar altında toplanabilir: Taaddüd-i zevcat [çok kadınla evlilik], ev-eş-çocuk üçlemesine hapsedilmek, tesettür/giyim-örtünme, eğitim/öğrenim sınırlamaları, evlilik/nikâh zorunlulukları, sokağa çıkma sosyal yaşama karışma kısıtları, kadın doğasının sınırlılığı (zekâsının geri oluşu, asabiyet gibi zaafı, düşünme yeteneğinin bulunmayışı), çocuk düşürme yasağı/nüfus sorunu, feminizm adı altındaki yıkıcı/tehlikeli gidişat, ahlaki çöküş

ve Batı taklitçiliği... vd. Bu konularda detaylı incelemeler yapmalıyız. Burada bırakayım.

Ezgi Sarıtaş: Toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin temel iddiası, ailenin büyük bir tehlike altında olduğu. İktisadi, siyasal, toplumsal, ekolojik krizlerin yol açtığı belirsizlik, aileyi güvenli bir sığınak olarak öne çıkarmayı kolaylaştırırken; muhafazakâr, özgürlük karşıtı taleplerin meşrulaştırılması için de aile son derece işlevsel bir rol oynuyor. Tabii ki burada ailenin tek bir biçiminin öne çıkarıldığını görüyoruz. Aile her zaman siyasal, toplumsal projeleri meşrulaştırma gücüne sahip olsa da kendisi sürekli bir dönüşüm içinde. Son yüzyılda aile ne gibi dönüşümler geçirdi ve bugünkü haliyle Türkiye’de aile neye benziyor? Gerçekten de tek bir aileden söz etmemiz mümkün mü?

Yaprak Zihnioğlu: Aile, incelediğim dönemde İslami görüşleri savunan basında çocuklarını yetiştiren “iffetli” ev kadının, başlıca “görevini” yapabilmek için ev idaresi ve çocuk bakımını öğrenecek kadar eğitim aldığı, kocasının hizmetini aksatmadan gördüğü ve ona saygıda ve itaatte kusur etmediği; din ve millet uğruna, erkek eşin saadeti için, erkek çok eşliliğini kabul ettiği bir kurum olarak belirlenir. Bu aile Müslüman toplumun temelidir ve İslam’ın kurtuluşunu, yaygınlaşmasını, dünyada Müslüman nüfusun artışını sağlayacaktır. Bunun koşulu da kadının yukardaki koşulları kabul etmesidir, o halde kadınlar bu kurallara göre yetiştirilmelidir. Erkeklere güvenilmez, “doğa”ları gereği “behimi” [hayvani] hislerle aileyi yıkacak davranışlarda bulunabilirler, Müslüman ailenin yıkımını durduracak olan iffetli kadın eş/lerdir. Ancak kadın “doğa”sı gereği zayıf, zihinsel olarak yetersiz, korunması gereken bir yaratıktır. Dışardaki hayatın zorluklarına katlanamaz.

Kadınlara dayatılan bu aile biçimini II. Meşrutiyet Dönemi’nin feminist kadın hareketi “esaret” olarak tanımladı ve her yönüyle eleştirdi. İslami kesimin kadın ve ailede “dinin korunması” için öne sürdüğü mutlak koşullar, modernist erkeklerin programında ise bazı iyileşmeler ve farklarla “millet ve Türklüğün korunması” için kadının “vazifeleri”ne dönüşmekten ileri gidemez. Erkek çok eşliliğini ve kadın “esaretini” eleştiren yenileşmeciler, kadının eşlik ve analık vazifesinin başat olduğu görüşünde ısrarcıdır. Ailede eşitlik ve demokrasi yönündeki dönüşümler ise kadınların özgürlük mücadeleleriyle bugüne değin sürüyor.

Ezgi Sarıtaş: Feminist hareket, LGBTİ hareketi ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini sorgulayan muhalif güçler açısından son derece kaygı verici bir dönemden geçtiğimiz ortada. Ama bir taraftan çok heyecan verici bir dönem, özellikle de radikal bir ataerki ve toplumsal cinsiyet sorgulamasının gençler arasındaki

popüleritesi düşünöldüğünde. Tüm bunlar olurken 'feminist bir gelecek' sorusu da hayatiyet kazanıyor. Tam da yüzyıl gibi bir tarihsel dönüm noktasındayken, sizce feminist bir gelecek hayal etmek ne anlama geliyor ve bu gelecek neye benziyor? İklim değışikliği, salgın hastalıklar, yapay zekâ, sosyal medyanın artan etkisi vb. gelecek tahayyüllerimizi nasıl şekillendiriyor?

Alev Özkazanç: Gerçekten tarihsel olarak bulunduğumuz bu anda gelecek üzerine düşünmek, konuşmak giderek zorlaşıyor. Bunun bazı nedenlerine sen dikkat çektin. Çünkü insanlık tarihinin özel bir aşamasındayız. İklim krizi nedeniyle insanlığın geleceği olup olmadığına dair, bu gezegenin bir geleceği olup olmadığına dair ciddi kötümserlik yayılıyor. İllaki böyle bir kıyamet senaryosu olmasa bile başka tür kıyamet senaryoları insanların zihnini ele geçirmiş durumda. Kitlesele göçler bu meselenin bir kısmı tabii, yine iklimle bağlantılı sorunlar ama işte başka tür büyük felaketler, pandemi de bunu biraz tetikledi şimdi yapay zekâ ve onun yarattığı istihdam sorunları ya da genel olarak bir post-truth çağında yaşıyor olmamızın getirdiği şeyler, bunlara eşlik eden komplo teorileri vb. Yani çok kaotik bir dünya algısı var. Gerçekten de dünyamız büyük ölçüde kaotik. Ama dünyamızın gerçekliğini kat kat aşan düzeyde kaotik algılar da var. Yani insanların zihinleri çok karışık ve uzun bir süredir genç nesiller *no future* hissiyle yaşıyorlar zaten. Yani bu 1980'lerden itibaren yaygınlaşan bir ruh hali oldu; çok kısa vadecilik, geleceği öngörememe. Çünkü neoliberalizmle ilgili bir durumdu bu ve tabii ki yüksek risk düzeyinde yaşamda kalmaya çalışmakla ilgili bir ruh haliydi. Fakat şimdilerde bu riskler daha da büyüyor. Ve gezegenle ve insan türünün akıbetiyle ilgili risklere dönüşüyor. Ve böyle bir ortamda her şeyi yeni baştan düşünmemiz gereken bir momente giriyoruz. Dediğim gibi, bir şeylerin sonu geliyor; ya da belki de her şeyin? Hem sağdan hem soldan düşünürler bunu çok net bir şekilde ifade ediyorlar. Ama sonu gelen bu şey ya da şeyler nedir? İşte neoliberalizmin sonuna dair anlatılar, genel olarak kapitalizmin sonuna doğru yaklaştığımızı ilişkin teoriler var, anlatılar var. Immanuel Wallerstein'in ileri sürdüğü gibi modernliğe ilişkin problemler var. Modernlik deyince bilim, eleştirel düşünce, insan iradesine inanç, insan özgürlüğüne inanç gibi en temel şeyler. Yani liberalizmi solcu-ilericilikle ortaklaştıran daha temel modern akidelerin zorlandığı bir tarihsel dönemdeyiz. İnsan akılı, iradesi, eleştirel düşünce vesaire gibi en temel şeyler tehdit altında. Şimdi feminizm de aslında bu tarihin ve modern akidelerin bir parçası, bir ürünü sayılabilir. Ayrıca tüm bu krizler dönemi sol açısından da yenilgi ve melankolik hisleriyle niteleniyor. Bu solun krizi ve yenilgisi 1917'den mi başlıyor? 1989'dan mı başlıyor? Elbette tartışmalı şeyler ama uzun bir süredir sol bir yenilgi ruh haliyle yaşıyor. Bu kesin. En azından 89'dan itibaren öyle bir ruh hali, bir melankolik bir hal olduğu kesin.

Feminizm de doğal olarak bu büyük çözülüş sürecinden payını alıyor. Ben feminizmi de genel olarak bu modern eşitlikçi ve özgürlükçü muhalefet biçimlerinden birisi olarak görüyorum. Yani onlarla etkileşim içerisinde ortaya çıkan, dönüşen, yükselen ya da zorlanan ve gerileyen bir şey olarak görüyorum. Daha genel tarihsel bağlamda oraya yerleştiriyorum, ayrıca Cumhuriyetçi geleneğin de mirasçılarınız, bu da çok bariz görünüyor bana. Birinci dalga feminizmin Batı'da ortaya çıkışı doğrudan Fransız Devrimi'yle ilgiliydi mesela, Fransız "Devrimciliğini ve cumhuriyetçiliğini" benimseyen kadınlarla tarih sahnesine çıktı feminizm. Dolayısıyla modernliğe çok bağlı bir gelenek olarak görüyorum feminizmi. Modern akideler eşitlik, özgürlük, akıl, irade, kamusal alan meseleleri, bütün bunlar sonradan feminizmin içerisinde çok tartışılmış olsa da sonuçta temelde ben modern bir şey olarak görüyorum feminist hareketi. Ve şimdi bütün bunlar konusunda bir zorluk yaşıyoruz yani büyük bir zorluk yaşadığımızı düşünüyorum. Çok boyutlu zorluklar bunlar, kolektif eylemi tahayyül etmek ve realize etmek konusunda inançlarda zayıflama var. Öte yandan özgürlükçü sol bir bakış açısından baktığımda, temelde günümüzdeki tartışmaların iki ana damar üzerinden ilerlediğini görüyorum ki aralarında bir gerilim var; ama verimli bir gerilim, üretken bir gerilim. O iki açıdan bakarsak sonuç olarak geleceğe dair ihtimaller olarak şunları söylemek isterim: Bu damarlardan birisi, Negri ve Hardt'ın ifade ettiği "çokluk" kavramı üzerinden geliyor ve de günümüzdeki toplumsal mücadelelere, direnişlere feminizme de tabii ki, hepsini içerecek şekilde, çokluk bakış açısından bakıyor. Yani içkinlik, çoğulluk, yatay örgütlenme, temsil siyaseti olmayan türden siyasetler, ağlar, çoğulluk ve tekillik gibi kavramlar üzerinden bakılıyor toplumsal direnişlere. Mesela Gezi ve meydan hareketleri böyle okunuyor pek çokları tarafından. Bu böyle yeni bir perspektif açıyor bizlere. Zaten feminizmin büyük ölçüde bu tür bir direniş hareketi olmuş olduğunu söyleyebiliriz. Ben bu açıdan bakıldığında feminizmin daha doğrusu kadınların giderek daha da fazla bir 'çokluk ögesi' olarak, çokluğun bir parçası olarak önümüzdeki döneme damga vuracağını düşünüyorum. Tarihsel olarak kadınların yüzyılları geliyor bana göre. Erkeklerin dönemi, ataerkilliğin dönemi sona eriyor, zaten klasik ataerkillik çoktan dağılan, parçalanmış bir şeydi, kendini zar zor, daha çok şiddetle yeniden üretmek zorunda kalan bir şey halini aldı. Yeni formları ortaya çıkmakla birlikte artık karşımızda klasik ataerkillik yok. Ama her durumda erkek egemenliği erkeklik üzerinden de krize giriyor. Tarihsel bir krize giriyor ve önümüzdeki dönemi ben, kadınların pek çok açıdan damga vuracağı bir dönem olarak görüyorum. Dolayısıyla bu düzeyde çokluk düzeyinde "Jin, Jiyan, Azadi", "kadın, yaşam, özgürlük" sloganı her yerde yankılanacak. Yani buradan bir geri dönüş yok. Gençler, kadınlar, bu dinamik durdurulamaz yani. Bu düzeyde umut var. Ama bu sınırlı bir umut çünkü bu gündelik direniş, yaşam düzeyi demek yani hayatta

kalma pratikleri demek, yeni ve yaratıcı şeyler demek ya da gündelik direnişler demek ya da birtakım gündelik varoluşların kendiliğinden politik direnişe dönüşme halleri demek. Ve bu engellenemez, bu olacak yani. Ve daha fazla kaplayacak alanı. Mesela bu açıdan şunu söyleyeyim: Bu Cumhuriyet'in yüzüncü yılı meselesine dair ilginç bir şey oldu çünkü bizim gibi muhalif kesimler Cumhuriyet'in yüzüncü yılını bir seçim başarısıyla kutlamayı umut ediyorduk ve yüzüncü yılı gerçekten bu rejimden bir çıkış olarak, mutlak bir kurtuluş değilse bile önemli bir stratejik an olarak kutlayabileceğimizi umut ediyorduk. Ne yazık ki, Cumhuriyet'in yüzüncü yılını seçim zaferiyle kutlayamadık. Seçim yenilgisi sadece bizim yenilgimiz değil, tabii ki cumhuriyet fikrinin de yenilgisini ifade ediyor bizim için. Çünkü gerçekten cumhuriyet diye bir şey kalmadı ortada. Cumhuriyet'in kendi üstüne aldığı cumhuriyet kavramında bile bir patolojilik, bir tuhafılık var ve mevcut rejimi, bir cumhuriyet rejimi olarak görmüyoruz. Dolayısıyla ne yazık ki bu rejimden çıkamadık. Dolayısıyla bu Cumhuriyet'in geleceği açısından da kötü haber. Ama ilginç olan bu değil. İlginç olan Cumhuriyet'in yüzüncü yılını beklenmedik bir olay, bir başarıyla kutlamış olmamız, o da kadın milli voleybol takımının başarısı, başarıları ile. Bence çok ilginç ve önemli bir an oldu. Seçimden sonra gerçekten çok demoralize olduğumuz bir dönemde, bir kez daha gördük ki her an bir yerden bir parlak ışık çıkabilir, beklenmedik bir konu hızlı politikleşebilir. Mesela voleybol maçı ve genç kadınların başarısı birçok anlam yüklü ve çok politik bir şeye dönüştü. Beklenmeyen bir politikleşme ama çok yüksek düzeyde bir politikleşme. Bir şekilde aslında yüzüncü yılı, cumhuriyetçi seküler kitleler o maç üzerinden kutladılar. Seçim gibi makro politik bir düzlemde hareket edemedik. Bu bizim büyük bir başarısızlığımız. Genel olarak feminist hareketin de, kadın hareketinin de içinde bulunduğu daha geniş bir muhalefetin başarısızlığı ve bunun üzerine tabii ki çok düşünmek gerekir ve bundan sonra da bu alanda çok zorlanacağız. Yani makro politik alanda zorlanacağız. Ama popüler direniş anlamında, gündelik düzlemde, belirli yaşam formlarının ya da herhangi başka bir şeyin beklenmedik politikleşmesi anlamında her zaman umut var. Orası devam edecek. Ne olacak ne çıkacak onu bilemiyoruz. Ama bir yerden, bir yerlerden, beklenmedik daha çok şeyler çıkacak. Ama dediğim gibi burada bir sınırlılık var. Gündelik direniş alanının genişlemesi, güçlenmesi çok önemli tabii, gündelik direnişlerin değişik şekillerde patlak vermesi çok önemli ki bunlar olmadan zaten hiçbir alternatif mümkün olamaz. Ama bundan sonra giderek daha da zorlanacağımız bir düzlem daha var ki onu da görmezden gelemeyiz. Daha önce sözünü ettiğim iki damara geri dönersem, bir tanesi çokluk demiştim ki bu alanda direniş devam edecek diyorum. Zorlanacağımız alan ise ikinci damarın işaret ettiği "halk" düzlemi olacak. Bu ikinci damar, ilerici siyasete, Laclau-Mouffe çizgisini izleyerek halk bakış açısından ya da hegemonya bakış açısından

bakıyor. Çokluk bakış açısından farklı olarak bu bakış, muhalif siyasetin antagonizmalar üzerinden yeni bir halk oluşumu üzerinden karşı bir hegemonya oluşturarak ilerlemesi gerektiğini öneriyor. Yani salt biopolitik, gündelik direnişler düzeyinde kalmaması gerektiğini, halk düzleminde kolektif bir öznenin oluşumuna yönelmesi gerektiğini ifade ediyor. Neyse bu iki çizgi arasında güzel bir tartışma var: çokluk mu, halk mı tartışması. Çünkü bu ikisi iki farklı siyaset biçimine denk geliyor. Elbette bunların birbirine tamamıyla karşıt olmak zorunda değil, sentez arayışları da var, sentez bakış açıları da var. Bence de bu halk bakış açısından yani yeni bir kolektif iradenin güçlenmesi önemli bir şey. Cinsiyet sorununun diğer tahakküm meseleleriyle ve neoliberal kapitalizm eleştirisiyle bütünleşerek en geniş eklemlemeler halinde yeni bir kolektif iradenin yani halk oluşumunun şekillenmesi konusunda ciddi zorluklar var ve bu zorluklar daha da zorlaşacak gibi görünüyor. Türkiye'nin içinde bulunduğu bu durumda bahisler artıyor, beklentiler ve arzular artıyor. Feminizm açısından da kapsam ve derinlik ve iddia artıyor. Yani artık feminist olmayan bir soru yok, dünyaya bakış açımızda, kapitalizm de, ekolojik tahribat da militarizm de, bunların hepsi feminist sorular, ve esas olarak demokrasi sorunu, daha genel olarak ve sosyal adalet, eşitlik, demokrasi sorunu. Bunlar artık hakiki feminist sorular olarak öne çıkacak diye düşünüyorum. Yani önümüzdeki dönemde dünya bizi buna zorlayacak ve gelecek her zaman belirsizliğini, açıklığını koruyor tabii ki çünkü her şey insanın faillğine ve özneline bağlı. Böyle tarihsel açıklık ya da kriz anlarında aktörler olarak neyi yapıp neyi yapamadığının daha kritik bir önemi olabiliyor. Yani bazı hatalar bazı stratejik taktik hatalar her zamankinden daha fazla zarara yol açabilir. Birçok şeyi aynı anda düşünmemiz ve son derece dikkatli davranmamız gerekebilir. Fakat bütün bunlar sonuçta, Ezgi'nin dediği gibi zamanımız var mı, sorusuna da takılıyor. Yani çok zamanımız olmadığına ilişkin inançlar yakında daha da artabilir. Beş on yıl içerisinde iklim krizinin etkileri nedeniyle bu sorun daha da yakıcı hale gelebilir. O zaman başka şekilde düşünüp başka şeyler konuşmaya başlayacağız. Umarım zamanımız vardır diyelim.

Gülay Toksöz: Şimdi bu sözünü ettiğin başta iklim krizi ve onunla bağlantılı olan doğal afetler, salgın hastalıklar ve benzeri gerçekten önümüzdeki dönemde gündemimizi çok belirleyecek, hayatlarımızı yakından etkileyecek, onu görüyoruz ama bunların kapitalist rejimden, kapitalist ekonomi, kalkınma ve ekonomik büyüme anlayışından bağımsız ele alınmasına imkân yok. Sorunları çözmek için kapitalizmin kendi içinde radikal bir şekilde değişime uğraması lazım ve bu anlamda feminist iktisadın bir açılım sunduğunu düşünüyorum. Çünkü sürekli doğal kaynakları kullanarak ve ihtiyaç olmayan yeni ürünlerle piyasayı doldurarak yeni ihtiyaçlar yaratmak yerine; bakımı ve emeği, bakım emeğini

merkezine alan bir yeni kalkınma anlayışı, bir toplumsal refah anlayışı mümkün. İş ve aile yaşamı arasında uyumu sağlamak için çalışma saatlerinin azaltılması, hane içindeki cinsiyetçi işbölümünün dönüşümü, erkeklerin de çocukların ya da yaşlıların bakımına daha fazla zaman ayırması sağlanabilir. Yaşlılık önümüzdeki dönemin ciddi bir toplumsal sorunu demeyeyim, konusu olarak karşımıza çıkacak. Bu yeni kalkınma anlayışında gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin küçülmesi ve bu küçülme yoluyla da hem fosil yakıt tüketiminin hem sera gazı emisyonlarının azaltılması mümkün. Yani daha fazla tüketmek için sürekli yeni yatırımlar yapmak yerine yeni yatırımları başta sağlık olmak üzere eğitim ve bakım olmak üzere sosyal alanlara yapmak yoluyla bunların karbon emisyonu düşük alanlar olduğunu göz önüne alındığında iklim krizine daha az olumsuz etkide bulunulabilir. Kuşkusuz ekonomik küçülmenin, dünyanın her yeri için geçerli bir model olmadığını, esas olarak gelişmiş kapitalist ülkeler için mümkün olacağını göz önünde tutarak yoksul ülkeler bu süreçte nasıl ihtiyaç olan temel mallara ve belli bir asgari toplumsal refah düzenine ulaşırlar, diye kafa yormak ve bu noktada da bu ülkelerin temiz enerji kaynaklarını kullanmalarını desteklemek gerekiyor. Kapitalist ülkeler aslında bütün bu emperyalist yayılmacılık yerine küçülmeli ve kendi tasarruf ettiği kaynakları geçmiş sömürgeci geçmişlerinin bir bedeli olarak yoksul ülkelere aktarmalı. Bu, bir ütopya. En başta Yaprak Hocanın dediği gibi, ütopyalarımızı korumamız lazım ama ben kadın hareketlerinin diğer emek hareketleri ve çevreci hareketler ve diğer eşitlikçi toplumsal hareketlerle birlikte bu doğrultuda vereceği mücadelenin bizim umutlarımızı diri tutacak bir alan, bir mücadele alanı olduğunu düşünüyorum. Başka çaremiz de yok. Yani sessiz kalıp sadece gözlemci olarak önümüzdeki süreci yaşayamayız. Bir şekilde mücadeleye devam edeceğiz. Alev'e de katılıyorum. Sosyal adalet, eşitlik, kadın haklarıyla birlikte muhakkak kadın hareketlerinin gündeminde olmalı ve ben tabii Türkiye özelinde laikliğin de çok önemli olduğunu düşünüyorum. Çünkü bütün bu cinsiyetçi eşitsizliklerin gerisinde yer alan İslamcı zihniyetin tüm topluma nüfuz etmesini sağlamaya yönelik adımların önlenmesi açısından devletin anayasasında da teminat altına aldığı laiklik ilkesinin hayatın her alanında geçerli olması için mücadele etmemiz gerekiyor.

Yaprak Zihnioğlu: Hem Alev Hocanın hem Gülay Hocanın konuşmasından çok şey öğrendim. Umut verici şeyler duyduk ve onları düşünmeye çalıştık bugün. Ben biraz el yükseltip “doğrudan demokrasi” demek istiyorum. Yani halk meclisleri sisteminin, yani halkları rahat bıraktığınızda, kapitalizmden uzaklaşmanın, kazanılmış çok büyük sermaye birikiminin Afrika gibi, Güney Asya gibi ülkelerde yoksulluğa karşı kullanılması dâhil olmak üzere, kapitalist sistemdeki değişikliği ve sonunda yok oluşunu sağlayacak olan şey, halkın doğrudan örgütlenmesini sağlamak ve burada inanç ve etnisite ya da sınıf, geçmiş yani kültür farkını ortadan

kaldıran ağlar kurmak. Neoliberalizmin krizi çok önemli bir aşamada, tam da Alev Hocanın dediği gibi, böyle bir kırılma noktasında da olabiliriz. O zaman yapılacak şeyler, iktidarın yaptığı gibi nefret ve ayrıştırma söyleminin tam tersini yaparak birlikte olmak, kimle olursa olsun bütün renklerimizle birlikte mücadele etmek... bundan başka bir yöntem düşünmüyorum. Fabrikadaysa fabrika meclisleri, evdeyseniz mahalle meclisleri, işyerlerinde çalışanlar meclisleri gibi... Şu anda hemen çözmemiz gereken, deprem başta olmak üzere günümüz sorunlarını ele alan bazı kolektifler kurmak. Kolektif şeklinde halkın, halkların, örgütlenmesine yardım etmek. Hegemonik partilerin, hegemonik söylemlerin artık sonuna gelmemiz gerekiyor. Bunlarla olmayacak bir şey bu. Bunun bir ütopya olduğunun farkındayım ama yine de bugünden başlamamız gereken bir nokta olduğunu düşünüyorum. Ufkumuz orada. Özgürlükler için ve yeryüzünün vahşice yok edilmesine karşı ne yapabileceğimizi düşünmek, bazı çareler bulmak için hemen uygulanabilir ve bugünü değiştirecek çözümler tahayyül etmek, tasavvur etmek, bunlardan ayrılmamak yolumuz olmalı. Çözüm odaklı ve donup kalmayan, böylece hiyerarşiyi dışlayan, sürekli yenilerek yaygınlaşan paylaşımcı, dayanışmacı yapılar. Bunları tasavvur etmekten ayrılmamalıyız; kendimizi gündelik politikanın bizi sürüklemek istediği kısır, şiddet içeren alanla sınırlamamalı ve onların yapmak istediği gibi düşünemez hale gelmemeliyiz. Benim önümdeki ufuk böyle bir şey.

“Feminist bir gelecek” heyecan verici bir tahayyül. Buna eklememiz gereken ideallerimiz de var. Toplumsal ekoloji önde olmak üzere, yerinden yönetimler, doğrudan demokrasi, halk meclisleri, üretenlerin/emekçilerin kooperatif tarzı eşitlikçi/katılımcı iktisadi kuruluşlarda örgütlenmesi, inanç/etnisite/cinsiyet kimlikleri gibi farklılıklara saygılı, birlikte barış ve refah içinde yaşama idealleriyle birleştiğinde Cumhuriyet’i taşımamız gereken ufuk görünür gibi oluyor.

Ezgi Sarıtaş: Kapitalizm eleştirisi yaparken hâlâ daha çok Küresel Kuzey kapitalizmi eleştirisiyle sınırlı kalabiliyoruz. Oysa kendilerini Küresel Kuzey’e karşı bir alternatif olarak sunan BRICS ülkeleri, iklim krizine neden olan karbon salımının önemli bir kısmından da sorumlular. Üstelik önemli bileşenleri otoriter rejimlerle yönetiliyor ve toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı popülist söylemleri benimsiyorlar. Ayrıca yaşanan savaşlar, silahlı çatışmalar hayatımızı bir dönem daha şekillendirecek gibi görünüyor; sadece iklim krizi değil. Klasik kapitalizm ve emperyalizm eleştirisi bunları dikkate almadığında, tıkanmamıza neden oluyor gibime geliyor. Başka bir soru ise tüm bu kolektif örgütlenmeleri nasıl hayal edeceğimiz sorusu. Mesela depremde insanlar bir araya geldiler; devletin yokluğunu gidermeye çalışan bir dayanışma ağı kuruldu ama kısa bir süre içerisinde bu ağların sürdürülebilirliğini sağlayamadığımızı da gördük. Kolektiflerin içinde yer alan arkadaşlar için süreç, hızlı bir biçimde insanı

yoran, tüketen, hayal kırıklığına uğratan bir hal aldı. Kolektif süreçleri günlük hayatımızda örgütlemeye çalışırken ciddi sorunlar yaşıyoruz. Çünkü her birimiz neoliberal kapitalizmin yarattığı güvencesiz hayatların içinde çırpınıyoruz. Benim jenerasyonum, yeni gelen jenerasyon, gençler için güvencesizlik hayatı şekillendiren o kadar başat bir güç ki. Ve farklı siyasal alternatifleri örgütlemek için zaman, enerji, zihinsel yatırım, duygusal dayanıklılık vb. gerekiyor ama hayatta kalmaya çalışırken bile tükeniyoruz. Siyasal tahayyüller sıklıkla bu pratik sorunları dikkate almıyor diye düşünüyorum. Bunlar benim karamsar ama yine de umutlanmaya ihtiyaç duyan bir insan olarak aklıma gelen şeyler oldu.

Feminist tarihsel, siyasal ve iktisat perspektiflerden geçtiğimiz yüzyılı ve günümüzü değerlendirdiniz. Her birinize çok teşekkür ederim; oldukça öğretici ve düşündürücü bir söyleşi oldu.

Alev Özkazanç, Gülay Toksöz ve Yaprak Zihnioğlu: Bu söyleşiyi düzenlediğin, zihin açıcı güzel sorular sorduğun için biz de sana çok teşekkür ederiz sevgili Ezgi. *Mülkiye Dergisi*'ndeki arkadaşlarımıza da geri plandaki emekleri için teşekkürler.

Sonnotlar

¹ Şerif M (1993). Makaleler 3: Türkiye'de Din ve Siyaset, 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

² Mardin Ş (1969). Din ve İdeoloji, 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

³ Zihnioğlu Y (2023). Cumhuriyet İnkılabını Önceleyen Kadın İnkılabı (1908-1923): Dönemselliği, Toplumsal Dinamikleri, D Demirkent (der), Bir Anayasal İmkân Olarak 1921 Anayasası İçinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

⁴ Tunaya T Z (2001). Türkiye'de Siyasal Partiler, 4. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ülken H Z (1998). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 5. Basım, İstanbul: Ülken Yayınları.

⁵ Tayyip Erdoğan, "Bunlar sürtük!" 1 Haziran 2022 (gazeteler).

⁶ Müstefreşe: Ar. "mustafraş"dan gelen "bir erkeğin istifraş hakkına sahip olduğu kadın, cariyeye." İstifraş: "Odalık alma, bir kadını odalık yapma."

⁷ Şerif Mardin'in, "İslamcılık" terimini 1980'li yılların başından itibaren kullandığını görüyoruz (1993: 11-36), bu tarih 1979 İran karşı devriminin ertesine rastlıyor. Günümüzde "İslamcılık" tabirinin tarihselliği, neliği ve içeriğinin belirsizliği üzerinde tartışmalar sürüyor, bu nedenle bu deyişe temkinli yaklaşıyorum.